

EKONOMICKÝ

ČASOPIS | 4

29. IV. 1970

1970

XVIII

Z OBSAHU

Viktor Pavlenda, Leninské princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky – Pavol Rapoš, Leninova vedecká teória imperializmu a niektoré problémy jej ďalšieho rozvíjania – Ľudovít Korček, Teoretický odkaz klasikov marxizmu-leninizmu vždy aktuálny – Zdenka Sláviková, Priestorové problémy v teoretickom myslení sovietskych ekonómov – Mikuláš Luptáčik, Ekonomická rovnováha v podmienkach monopolistickej konkurencie – V. Bogačev, L. Kantorovič, Cena času – Recenzie – Správy

5-c
Cas-2112-1

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

OBSAH

State

Viktor Pavlenda, Leninské princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky	283
Pavol Rapoš, Leninova vedecká teória imperialismu a niektoré problémy jej ďalšieho rozvíjania	296

Diskusia

Ľudovít Korček, Teoretický odkaz klasikov marxizmu-leninizmu vždy aktuálny	310
--	-----

Prehľady

Zdenka Sláviková, Priestorové problémy v teoretickom myslení sovietskych ekonómov	320
---	-----

Konzultácie

Mikuláš Luptáček, Ekonomická rovnováha v podmienkach monopolistickej konkurencie	338
--	-----

Zo zahraničnej vedy

V. Bogačev, L. Kantorovič, Cena času	358
--	-----

Recenzie

E. Pisani, G. Carli, R. Triffin, Lord Plowden, K. Winnacker, W. Hallstein, Problems of British Entry into the EEC – D. Šíbl	374
J. Lipták, Medzinárodná deľba práce v poľnohospodárstve – G. Snohová	378

Správy

Správa o obhajobe kandidátskej dizertačnej práce (A. Mališ)	382
---	-----

Vedúci redaktor Ernest Freistadt

Zástupca vedúceho redaktora Ivan Okáli

Redaktorka Katarína Rybanská

Tajomníčka redakcie Hana Smilková

Redakčná rada: Gerhard Brhlovič, Jozef Dančo, Rudolf Filkus, Stefan Heretik, Pavol Hoffmann, Filip Hronský, Michal Hronský, Félix Hutník, Jan Iša, Ján Kúkeľ, Milan Majcher, Jaroslav Němec, Jan Přívara, Pavol Rapoš, Mikuláš Sedlák, Jozef Sojka, Ladislav Unčovský, Jozef Vojtko

Adresa redakcie: Bratislava, ulica Gen. Dr. M. R. Štefánika č. 4,
tel. 357-61-5

Číslo bolo redakčne spracované v januári 1970

„Marxizmus sa líši od všetkých ostatných socialistických teórií jedinečným spojením dokonalej vedeckej trpezlivosti pri analýze objektívneho stavu vecí a objektívneho priebehu vývoja s najrozhodnejším zdôraznením významu revolučnej energie, revolučnej tvorivosti a iniciatívy nás.“

V. I. Lenin, Spisy, ruské vyd.,
zv. 16, str. 23

Pred sto rokmi, 22. apríla 1870 sa narodil Vladimír Iljič Uljanov — bojovník za sociálnu spravodlivosť, nelútostný kritik imperializmu, spoluzakladateľ politickej ekonómie socializmu a predovšetkým revolucionár, uskutočňovateľ myšlienok vedeckého komunizmu — Lenin. Celý pokrokový svet sa z príležitosti tohto výročia klania pamiatke veľkého človeka.

Leninova sila bojovníka za socializmus vyplýva z toho, že od mladosti bol nerozlučne spätý s najpokrokovejšími silami ruského ľudu, s jeho proletariátom. Už ako študent práv v Kazani sa zúčastnil revolučného hnutia; sedemnásťročný, po poprave brata, po prvýkrát odchádza s rodičmi do vyhnanstva; celý svoj život postavil do služieb boja proti vykorisťovaniu a bezpráviu.

Leninova sila ako kritika imperialismu vyplýva z jeho schopnosti využiť všetky poznatky vedy a spojiť ich s dôkladnou znalosťou skutočnosti ako produktu historického vývoja.

Lenin ako organizátor a duša Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie po prvýkrát v dejinách ľudstva uskutočnil idey vedeckého komunizmu. Intelektuálne schopnosti mu umožnili nesmierne pohotovo, jasnozrivo uplatniť všetky skúsenosti z každodenného boja prechodného obdobia od kapitalizmu k socializmu a z obdobia kladenia ekonomických, organizačných i politických základov socializmu pre teoretické závery, ktoré ďaleko prerastajú podmienky ruskej revolúcie a stávajú sa základnými kameňmi, na ktorých sa môže ďalej rozvíjať marxistická ekonómia, filozofia i politika. Využívať tieto zdroje poznatkov v plnej miere zostáva trvalou úlohou tvorivého, leninského marxizmu.

Slovenskí ekonómi sa v roku významného výročia vracajú pri rozpracúvaní rôznych aktuálnych teoretických problémov častejšie než kedykoľvek predtým k Leninovým prácam, predovšetkým však k leninskému prístupu ich riešenia. Náš časopis prináša svoj príspevok tým, že bude, počnúc aprílovým číslom, postupne uverejňovať významnejšie teoretické state, prehľady a diskusné príspevky, ktoré uvedenú snahu odrážajú.

VIKTOR PAVLEND A

Leninské princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky

Obsahové obohatenie marxizmu, uplatnenie a rozvinutie vedeckej metódy marxizmu — to je, všeobecne vzaté, najvýraznejší atribút leninizmu. Vzťahuje sa na všetky súčasti marxizmu, na časové a priestorové podmienky zrodu socializmu, obohacujúc a zovšeobecňujúc praktické skúsenosti vzniku a rozvíjania socializmu v ZSSR, na krajiny rozvíjajúceho sa socializmu po II. svetovej vojne i na zvyšok sveta, v ktorom následne, s istými špecifikami, no zákonite dozrievajú materiálne a spoločenské podmienky socialistického vývoja.

Vzťahuje sa to na ekonomickú teóriu, osobitne na ekonomickú teóriu socializmu, ako aj na hospodársku politiku socialistického štátu.

Všetko toto vyžaduje poukázať hneď úvodom na dve krajnosti prístupu k leninizmu vôbec a k ekonomickému obsahu leninizmu zvlášť. Nesúhlasíme s teóriou zastaralosti leninizmu, jeho časovej, teritoriálnej a úrovňovej (výrobné sily) viazanosti, obmedzenosti. Súčasne sme proti schematicizmu negujúcemu tvorivosť leninizmu. Druhá krajnosť sa uplatňovala v Československu v rokoch päťdesiatych a šesťdesiatych. V nemalej miere prispela k vytvoreniu živnej pôdy pre prvú krajnosť, k prehľbovaniu rozporov v spoločnosti a následne k nežiadúcemu spoločenskému vývoju v r. 1968.

Skutočnosť, že negatívne javy sa u nás výrazne prejavili v predvečer Leninovej storočnice, dvojnásobne zaväzuje predovšetkým marxistov-leninistov v Československu využiť rok Leninovej storočnice na opätovné komplexné preštudovanie Leninovho diela, odstránenie všetkých antileninských nánosov, tvorivé uplatnenie všeobecne platných záverov leninského učenia; to všetko prispeje k jeho rozvíjaniu.

Komplexný prístup k sústave riadenia socialistickej ekonomiky

Pri formovaní a rozvíjaní sústavy riadenia socialistickej ekonomiky treba prizerať najmä na:

- teoretické základy,
- všeobecne platné princípy,
- mechanizmus jej fungovania.

Pritom všetko uvedené, najmä mechanizmus pôsobenia sústavy riadenia, závisí od celého radu objektívnych a subjektívnych činiteľov: od ekonomickej úrovne krajiny, danej hospodárskej situácie, vecných problémov ekonomiky, hospodársko-politických cieľov; od úrovne pracovníkov, najmä riadiacich, od tradícií v riadení, praktických poznatkov z pôsobenia sústavy riadenia v iných socialistických krajinách a pod.

Teoretické základy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky tvorí teória socialistického spôsobu výroby, vyjadrená sústavou ekonomických vied socializmu a v nej osobitne politickou ekonómiou socializmu.

Za druhú skutočnosť, z ktorej treba pri formovaní sústavy riadenia socialistickej ekonomiky vychádzať, považujeme všeobecne platné — leninské — zásady sústavy riadenia socialistickej ekonomiky.

Všeobecne platné, to znamená záväzné pre každú krajinu, ktorá ide cestou socialistického vývoja, a súčasne podmienené danou situáciou, konkrétnymi historickými podmienkami tej-ktorej krajiny (objektívna podmienenosť tvorivosti ich realizácie).

Sústava riadenia socialistickej ekonomiky prakticky pôsobí cez svoj mechanizmus, cez organický celok ustanovení a opatrení riadenia socialistického národného hospodárstva.

Východiskový základ sústavy riadenia socialistickej ekonomiky — ekonomická teória socializmu

Záveru ekonomickej teórie socializmu, vyjadrujúce najdôležitejšie obsahové súvislosti socialistického spôsobu výroby, akceptujú Leninom jednotlivo (nie v podobe ucelenejšej teórie) vyslovené myšlienky k otázkam spoločenského socialistického vlastníctva, k plánovitému rozvoju a riadeniu socialistického národného hospodárstva, k tovarovej výrobe a výmene v podmienkach socialistického hospodárstva prvých rokov socializmu v ZSSR a v prvej fáze komunizmu vôbec.

Ekonomická teória využíva Leninove myšlienky — to, čo má všeobecne platný charakter pre socialistický spôsob výroby — pri ďalšom rozvíjaní ekonomickej teórie socializmu ako uceleného systému vedecky zdôvodnených poznatkov.

Z kľúčových, všeobecne zásadných tematických celkov sa nám vidí potrebné zintenzívniť prácu ekonomickej teórie socializmu, najmä v nasledujúcich smeroch.

Treba všestrannejšie rozpracovať problematiku realizácie spoločenského socialistického vlastníctva v rôznych sférach úrovne rozvinutosti výrobných síl socialistickej spoločnosti, najmä otázky obsahového vymedzenia a ciest realizácie všeludového vlastníctva v I. fáze komunizmu.

S tým priamo súvisí potreba rozpracovať teóriu sociálno-ekonomického

postavenia socialistického výrobcu (podniku), ktorá by vylúčila dnes už známe zápory teoretického riešenia — štátny všeludový podnik (negujúc objektivnosť jeho nižšieho typu spojeného s prvou fázou komunizmu) a následne operatívny správca fondov — a ktorá súčasne eliminuje, či vylúči protipól riešenia nezávislého kolektívneho vlastníka vo veľkovýrobe, koketujúceho s analógiou obdobia, keď výrobné sily (ich úroveň kapitalizmu voľnej súťaže) „plodili“ v konečných dôsledkoch súkromných vlastníkov v najelementárnejšej podobe.¹ Odpoveď na tieto otázky predstavuje východisko pre hlbšie, zdôvodnenejšie rozpracovanie teórie plánovitého a hodnotového charakteru práce socialistických výrobcov, plánovitého rozvoja socialistickej tovarovej výroby, vzťahov pôsobenia zákona plánovitého rozvoja, zákona rozdeľovania podľa práce a zákona hodnoty; pre konkrétnejšie rozpracovanie otázok dialektiky hmotných (ekonomických) a morálno-politických stimulov práce socialistických výrobcov, spoločenských, kolektívnych a osobných záujmov socialistických výrobcov v procese reprodukcie priemyselného a kolektívneho fondu a riadenia týchto procesov. Hlbšie teoretické rozpracovanie uvedených problémov považujeme za osobitne naliehavé z hľadiska vylúčenia oboch krajností súčasného prístupu k leninizmu, ako sme ich charakterizovali úvodom (revízia — schematizmus).

Ilustrujeme to aspoň na jednom z uvedených problémov: spoločenský socialistický vlastník.

V Leninovom učení o spoločenskom socialistickom vlastníctve jednoznačne vyznievajú dva atribúty: prechod výrobných prostriedkov do rúk ľudu a kolektívne vlastníctvo v družstevníctve, ale jeho neprípustnosť v priemyselnej veľkovýrobe. Aj dnešná teória spoločenského socialistického vlastníctva musí vychádzať z Leninovho učenia. V zmysle záverov o prechode výrobných prostriedkov z rúk súkromníkov do rúk spoločnosti má všeobecne platný význam pre každú krajinu idúcu socialistickou cestou. Súčasne však, ako zo samého leninizmu vyplýva, sa žiada túto teóriu ďalej rozvíjať, rozpracovať otázky spoločenského socialistického vlastníctva, najmä teóriu jeho realizácie, na základe praktických skúseností ZSSR a ostatných socialistických krajín, ktoré Lenin nemal k dispozícii.

Takáto požiadavka sa vzťahuje na celú ekonomickú teóriu socializmu.

Tým sa upevní základňa pre precíznejšie zdôvodnenie, formulovanie a rozvíjanie princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky i mechanizmu sústavy riadenia socialistickej ekonomiky a zužuje sa priestor

¹ „Úlohou socializmu je previesť všetky výrobné prostriedky do vlastníctva všetkého ľudu, ale nejde vôbec o to, aby súdy prešli do vlastníctva súdnych zamestnancov a banky do vlastníctva bankových zamestnancov.“ (V. I. Lenin)

„Najväčším skreslením zásad sovietskej moci a úplným zrieknutím sa socializmu je každé priame alebo nepriame uzákonenie vlastníctva robotníkov určitej továrne...“ (V. I. Lenin)

pre oba, leninizmu cudzie prístupy k sústave riadenia socialistickej ekonomiky, pre obidve krajnosti: schematizmus a revizionizmus.

Všeobecne platné princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky

Polstoročné skúsenosti socialistickeho vývoja a dnešná ekonomická teória socializmu umožňujú formulovať všeobecne platné, pre každú krajinu idúcu cestou marxisticko-leninského socializmu záväzné základné princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky:

- plánovitý rozvoj socialistickeho národného hospodárstva;
- reálne pôsobiace socialistické tovarovo-peňažné vzťahy;
- rozdeľovanie podľa efektu práce;
- racionálna účasť pracujúcich na riadení reprodukčného procesu — spoločenského a individuálneho, priemyselného a kolektívneho fondu.

Považujeme za objektívne nutné, vo všetkých socialistickej krajínach, formovať a rozvíjať sústavu riadenia socialistickej ekonomiky na základe uvedených základných princíпов sústavy riadenia socialistickej ekonomiky. To je jedna stránka postupu, eliminujúca možnosť revidovania leninského učenia o socialistickej spôsobe výroby, o riadení socialistickeho národného hospodárstva.

Súčasne zdôrazňujeme potrebu tvorivého prístupu k uvedeným princípom, v záujme nájdania najúčinnějšího vyjadrenia všeobecne platných princíпов sústavy riadenia socialistickej ekonomiky prostredníctvom mechanizmu sústavy riadenia. To je druhá stránka postupu, eliminujúca možnosť ípať na všeobecných formuláciách, premieňajúc základné princípy sústavy riadenia socialistickej ekonomiky z návodu na riešenie v nič neriešiacie zaklínadlo.

Uvedenú tézu možno ilustrovať na príklade každej z uvedených základných zásad sústavy riadenia socialistickej ekonomiky. Najvýraznejšie sa však prejavuje v prístupe k plánovitému rozvoju a tovarovo-peňažným vzťahom.

V Leninových prácach nájdeme nemálo dôkazov, aký význam pripisoval týmto dvom obsahovým súčasťami socialistickeho spôsobu výroby, a súčasne i o tom, ako u Lenina nestáli proti sebe (v rokoch sovietskej moci), ani samoučelne vedľa seba, ako dominoval princíp plánovitého rozvoja socialistickej ekonomiky a ako v tomto záujme — plánovitého rozvoja — zdôrazňoval využívanie tovarovej výroby a výmeny.

Už v apríli 1918 zdôrazňuje Lenin prvoradosť plánovitého riadenia znárodnených výrobných prostriedkov.

„Dokončiť znárodnenie všetkých tovární, závodov, železníc, ako aj výrobných prostriedkov a obchodu. Bezpodmienečný a neľútostný boj proti syndikalistickému a chaotickému postoju ku znárodnovaným podnikom. Rázne centralizovať hospodársky život v celonárodnom meradle.

Ustavične žiadať predbežné plány a rozpočty, týždenné hlásenia a faktické zvyšovanie produktivity práce. Vytvoríť a vyskúšať v praxi aparát na spravovanie znárodnených priemyselných odvetví.“²

Na druhom Všeruskom zjazde rád národného hospodárstva (v decembri 1918) sa Lenin opätovne, tento raz už na základe prvých skúseností, vracia k myšlienke prvoradosti plánovitého rozvoja socialistickeho hospodárstva.

„Pokiaľ ide o naše najbližšie úlohy, musím povedať, že základy sú už položené a v období medzi prvým a druhým zjazdom rád národného hospodárstva bola hlavná línia činnosti už určená. Celkový plán spravovania priemyslu, znárodnených podnikov, celých priemyselných odvetví je vypracovaný a postavený na pevný základ za účasti odborových zväzov, pričom proti všetkým syndikalistickým, separatistickým, lokál-patriotickým a partikularistickým pokusom, ktoré veci len škodia, budeme i naďalej tak isto bojovať, ako sme bojovali dosiaľ.“³

V stručnej, obsahovo veľmi precíznej podobe formuluje Lenin princíp plánovitosti socialistickej ekonomiky v októbri 1920:

„Treba, aby všetci pracovali podľa jednotného spoločného plánu na spoločnej pôde, v spoločných továrňach a závodoch a podľa spoločného systému.“⁴

Uplatňovanie princípu plánovitého rozvoja socialistickej ekonomiky neprotirečí využívaniu tovarovo-peňažných vzťahov. Skôr opačne, socialistickej spoločnosti, predovšetkým vďaka plánovitému rozvoju, má prvý raz v histórii možnosť vylúčiť negatíva tovarovej výroby, negatíva kapitalistickej tovarovej výroby (najmä pracovná sila ako tovar) a v záujme plánovitého rozvoja, v záujme socialistickej spoločnosti využiť vzťahy a kategórie tovarovej výroby a výmeny.

Pôvodné Leninove práce do Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie zdôrazňovali zrušenie kapitalistickej tovarovej výroby a vytvorenie socialistickej organizácie výroby výrobkov.

V podmienkach sovietskej moci, v prvých rokoch „socialistickej organizácie výroby výrobkov“ V. I. Lenin zdôrazňoval nutnosť „výmeny výrobkov“, a súčasne zachovanie, využívanie tovarovo-peňažných vzťahov.

„Treba všetkými prostriedkami a stoj čo stoj rozvinúť výmenu tovarov a nebať sa kapitalizmu, lebo jeho rámec sme vymedzili (vyvlastnením statkárov a buržoázie v ekonomike, robotnícko-roľníckou mocou v politike) dosť úzko, dosť „umiernene“. Taká je základná myšlienka naturálnej dane, taký je jej hospodársky význam.“⁵

² *Hlavné tézy hospodárskej a najmä bankovej politiky*, napísané v apríli 1918, zv. 27, 284.

³ Spisy, zv. 20, 340.

⁴ *Úlohy zväzov mládeže*. Prejav na treťom Všeruskom zjazde Komunistickeho zväzu mládeže Ruska, 2. októbra 1920, zv. 31, 257.

⁵ *O naturálnej dani*, 1918, zv. 32, 328.

„... výmena tovarov znamená previerku správneho vzájomného vzťahu medzi priemyslom a poľnohospodárstvom a súčasne základ celej práce pri vytváraní aspoň trochu správne fungujúceho finančného systému.“⁶

Nasledujúce roky socialistickej výstavby v ZSSR a v ďalších socialistických krajinách ukázali, že otázky plánovitosti a tovarovosti socialistického spôsobu výroby sú nielen prvoradé, ale aj najzložitejšie, najdiskutovanejšie vo vedeckej ekonomickej obci.

Nehľadiac na odlišnosť názorov, odlišnosť oficiálnych stanovísk v rôznych vývinových obdobiach, možno dnes konštatovať, že vývoj praxe a teórie v uplynulom polstoročí plne potvrdil Leninove závery o plánovitosti a tovarovosti socialistického hospodárstva; závery, ktoré sa vzťahovali na konkrétne obdobie vytvárania sovietskej socialistickej ekonomiky a ako vedecké prognózy na celú epochu socialistického rozvoja v Sovietskom zväze a v ďalších krajinách, ktoré idú cestou marxisticko-leninského socializmu.

Za ďalší základný princíp sústavy riadenia socialistickej ekonomiky, vyžadujúci, najmä v súčasnom období, opätovné dôkladné preskúmanie teoretického odkazu Lenina, považujeme princíp demokratického centralizmu. Žiada si to potreba boja na dvoch frontoch: proti nedoceneniu či priamemu ignorovaniu tohto leninského princípu riadenia socialistickej ekonomiky a súčasne proti skostnatelému prístupu k tomuto princípu, lpeniu na prežitých formách jeho realizácie, ktoré nevytvárajú optimálny priestor pre presadenie objektívnych predností socialistického spôsobu výroby.

Citujeme Leninovu myšlienku, mimoriadne aktuálnu pre naše súčasné československé podmienky (s osobitným zreteľom na našu federáciu), ktorá obsahuje všetky najdôležitejšie aspekty princípu demokratického centralizmu všeobecne a v hospodárstve osobitne.

„Sme za demokratický centralizmus. A treba si jasne uvedomiť, v akej miere sa líši demokratický centralizmus jednak od centralizmu byrokratického, jednak od anarchizmu. Odporcovia centralizmu ustavične vytyčujú autonómiu a federáciu ako prostriedok boja proti výkyvom centralizmu. Treba povedať, že v skutočnosti demokratický centralizmus nijako nevyklučuje autonómiu, ale naopak, predpokladá jej nevyhnutnosť. V skutočnosti ani federácia, ak je uskutočnená v rozumných — z ekonomického hľadiska — medziach, ak sa zakladá na vážnych národnostných rozdieloch, ktoré vyvolávajú skutočnú nevyhnutnosť určitej štátnej samostatnosti — nijako nie je v rozpore s demokratickým centralizmom. Veľmi často federácia pri skutočne demokratickom zriadení, a tým viac pri sovietskej organizácii štátneho zriadenia, je iba prechodným krokom k naozaj demokratickému centralizmu. Na príklade Ruskej sovietskej republiky sa nám totiž zvlášť názorne javí, že teraz federácia, ktorú

⁶ *Nariadenie rady práce a obrany*, 21. mája 1921, zv. 32, 357—8.

zavádzame, ktorú budeme zavádzať, bude práve najspoľahlivejším krokom k najpevnejšiemu zjednoteniu rozličných národností Ruska v jednotný demokratický centralizovaný sovietsky štát.

A podobne ako demokratický centralizmus vôbec nevyklučuje autonómiu a federáciu, tak isto nijako nevyklučuje, ale naopak, predpokladá úplnú slobodu rozličných krajov, ba aj rozličných všeobecných združení štátu pri vypracúvaní rozmanitých foriem štátneho, spoločenského i hospodárskeho života. Niet väčšej chyby než si pliesť demokratický centralizmus s byrokratizmom a šablonizáciou. Našou úlohou je teraz uskutočniť práve demokratický centralizmus v oblasti hospodárstva, zabezpečiť absolútny súlad a jednotu v práci takých hospodárskych podnikov, ako sú železnice, pošta, telegraf a iné dopravné prostriedky a pod., a súčasne centralizmus pochopený v skutočne demokratickom zmysle predpokladá prvý raz dejinami utvorenú možnosť úplného a nerušeného rozvoja nielen miestnych zvláštností, ale aj miestneho podnikania, miestnej iniciatívy, rozmanitosti metód, spôsobov a prostriedkov, ako sa dostať k spoločnému cieľu.⁷

To znamená teda potrebu:

— nezamieňať demokratický centralizmus s byrokratizmom a šablonizáciou;

— nepripustiť pod rúškom demokratického centralizmu anarchizmus;

— nestavať do protikladu demokratický centralizmus s autonómiou a federáciou, skôr opačne, vo viacnáródnom štáte vidieť vo federácii cestu realizácie demokratického centralizmu.

Nad leninským poňatím demokratického centralizmu by sme sa mali zamyslieť všeobecne aj v súvislosti s ďalším vývojom federatívneho štátoprávneho usporiadania v Československu, najmä usporiadaním ekonomických vzťahov našej federácie.

Československá federácia vychádza v ekonomike zo zásady jednotnosti a integrovanosti. To umožňuje plnšie uplatniť aj druhú stránku leninského demokratického centralizmu, ako to bolo pri unitárnom štátoprávnom usporiadaní a zabezpečiť ekonomickú racionalitu pri rešpektovaní národných záujmov. Vzniká tak možnosť zabezpečiť súlad i jednotu v práci a súčasne, cestou diferencovaného postupu, využiť podmienky rastu, ktorými disponuje jedna či druhá národná republika, jedna či druhá oblasť v ich rámci.

Pravda, túto možnosť treba racionálne využiť cestou zdôvodneného ekonomického mechanizmu československej federácie. A nie oslabovať, spochybňovať význam federácie argumentami typu: v národnom hospodárstve boli roku 1969 vážne problémy, nedostatočne sa rozvíjali integračné vzťahy, došlo dokonca k dezintegrácii.

Nepovažujeme takéto argumenty za dostačujúce. Problémy českosloven-

⁷ Náčrt state *Najdôležitejšie úlohy sovietskej moci*, marec 1918, zv. 27, 185.

skej ekonomiky majú aj obsahovo, aj časovo hlbšie korene. Siahajú do rokov novotnovského mocenského subjektivismu a pojanuárovej spoločenskej deštrukcie.

V tomto kontexte treba vidieť aj problematiku vnútornej československej ekonomickej integrácie. Po prvé, nie všetko, čo cestou mocensko-administratívneho riešenia v podobe organizačného zoskupenia vzniká, má žiadúce (a možné) atribúty ekonomickej racionality. To znamená, že nie každá zmena doterajšieho organizačného zoskupenia, hoci aj vyčlenenie istého článku, znamená dezintegráciu. Po druhé, nie každé organizačné zoskupenie, ako sa vytvorilo v minulosti, zadostučinilo druhej stránke leninského demokratického centralizmu. Za praktickými príkladmi nemusíme chodiť ďaleko. Treba urobiť rozbor pôsobenia generálnych riaditeľstiev, preskúmať, ako využívali rozvojové možnosti pre rast daného odboru, s osobitným zreteľom na zdroje rastu, ktorými disponuje Slovensko. Nie však z hľadísk zúžene národnostných, úzko sociálnych, ale práve z hľadiska národohospodárskej racionality, z hľadiska základného princípu, na ktorom spočíva československá federácia: ekonomická racionalita — národná spravodlivosť.

Ústup od leninských princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky v Československu

Od leninských princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky je možné ustúpiť dvojakým spôsobom: 1. netvorivosťou prístupu k nim a presadzovaním — pod ich titulom — do života toho, čo život už prekonal a 2. „tvorivosťou“ prístupu, ktorá neguje aj vlastný, všeobecne platný obsah týchto princípov.

Pre československý vývoj sú príznačné obidve krajnosti: prvá najmä v období 1950—1967; druhá v období 1968—1969.

Obidve obdobia sa žiada z uvedených hľadísk podrobne preskúmať. My sa obmedzíme na ilustráciu krajností druhého obdobia 1968—1969.

Ústup od leninských princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky sa najvýraznejšie prejavil v teoretickom východiskovom základe sústavy riadenia (spoločenský socialistický vlastník), v prístupe k plánovitému rozvoju a pôsobeniu tovarovo-peňažných vzťahov, k demokratickému centralizmu v hospodárstve a k racionálnej účasti pracujúcich na riadení hospodárstva.

*

Sociálno-ekonomickým základom sústavy riadenia socialistickej ekonomiky je spoločenské socialistické vlastníctvo výrobných prostriedkov. Jeho realizácia má rôzne podoby v súlade s kritériom vytvárania opti-

málnych možností pre realizáciu pracovnej sily socialistickej spoločnosti.

Československé skúsenosti posledných rokov ukazujú, že uvedené kritérium možno zneužiť dvojakým spôsobom:

- masovou reprivatizáciou socialistického výrobcu;
- vlastnícko-skupinovým atomizovaním socialistickej, najmä priemyselnej veľkovýroby.

Najvýraznejším zástancom masového súkromného podnikania bol E. Löbl. Podľa jeho koncepcie by mohla, či mala v našich súkromných podnikoch pracovať takmer tretina dnešného stavu zamestnaných v československom národnom hospodárstve.

Nie sme proti využívaniu individuálno-pracovných vzťahov i súkromných vzťahov v socialistickej spoločnosti tam, kde si to stupeň rozvoja vecných podmienok realizácie pracovnej sily a úroveň samej pracovnej sily na určité, viac či menej dlhé obdobia vyžaduje. Naopak, Československo v tomto smere zaostáva za inými socialistickými štátmi. Nemožno však pripustiť, aby sa pod týmto titulom nahľadávali už jestvujúce, pevné, rozvíjajúce sa vzťahy socialistickej veľkovýroby. Návrhy E. Löbla, ktoré nenašli významnejšiu podporu ani medzi ekonómami-teoretikmi, ani medzi hospodárskymi pracovníkmi, mali práve takéto smerovanie.

Druhú neprijateľnú, škodlivú koncepciu vlastníckej atomizácie socialistickej priemyselnej veľkovýroby predstavoval najmä O. Šik.⁸ Mal svojich prívržencov — ekonómov, ktorí aktívne túto koncepciu obhajovali a tých, čo ju jednoducho prijímali. Druhá časť československých ekonómov nesúhlasila s uvedenými názormi, jedni (pomerne málo) verejne v tlači, druhí interne — pasívne.

V oblasti národohospodárskej praxe sa koncepcia vlastníckej atomizácie socialistickej veľkovýroby prezentovala v návrhu zákona o socialistickom podniku, ktorý pripravila skupina pracovníkov Predsedníctva federálnej vlády koncom roku 1968 a začiatkom roku 1969.

Na podstate vecí nič nemení, že išlo o prezentáciu neúplnú, predpokladajúcu vyjadrenie zmien vlastníckych vzťahov v novej ústave. „I keď sa zdá byť nepochybné, že novej sústave riadenia a novému postaveniu podniku lepšie zodpovedá podnikové vlastníctvo, ako nový typ celospoločenského vlastníctva, než správa zvereného štátneho vlastníctva, tento zákon neprejudikuje riešenie, ktoré bude nutné vyjadriť v novej ústave.“⁹

Druhá oblasť — v teórii a praxi — kde sa nám žiada hlboko zamyslieť nad leninskými princípmi sústavy riadenia socialistickej ekonomiky, je oblasť plánovitosti a tovarovosti socialistického hospodárstva.

V tejto oblasti je možné ustúpiť od leninizmu niekoľkokorakým spôsobom:

⁸ *Teoretická koncepcia cieľového riešenia novej sústavy riadenia.* Prejav na Valnom zhromaždení ČSES, Praha, jún 1968.

⁹ *Osnova zákona o socialistických podnikoch,* predsedníctvo vlády, odbor organizácie riadenia, Praha, január 1969, str. 9 dôvodovej správy.

— protikladným stavaním plánovitosti a tovarovosti socialistickej ekonomiky, v zmysle: alebo plánovitý rozvoj, alebo tovarové hospodárstvo;
— zámenou priorít, priznaním regulujúcich funkcií socialistickej ekonomiky zákonu hodnoty;

— nedocenením objektívneho charakteru plánovitosti, zamieňaním plánovitosti s plánovaním;

— degradáciou národohospodárskeho plánu kvázi na prognózu.

Uvádžeme tieto spôsoby, formy ústupu od leninizmu, ako typické pre obdobie 1968—1969. Sme si vedomí toho, že v predchádzajúcom období (osobitne do roku 1965) dominovali iné formy ústupu od leninizmu v danej oblasti: podcenenie tovarovo-peňažných vzťahov, nedostačujúci ekonomický obsah národohospodárskeho plánovania atď.

Obdobie hospodárskej reformy (od 1965) malo riešiť práve tieto stránky sústavy riadenia československého hospodárstva. Pôvodná koncepcia novej sústavy riadenia, schválená na predsedníctve ÚV KSČ v roku 1964 a na zasadnutí ÚV KSČ v januári 1965, bola koncipovaná práve takto. Neznamenala ústup z pozícií leninských princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky, ale opačne, nájdenie vhodnejšieho priestoru pre ich realizáciu cestou účinnejšieho mechanizmu sústavy riadenia.

Negatíva sa začali prejavovať v priebehu realizácie záverov ÚV KSČ o novej sústave riadenia, a to odklonom od týchto záverov, najmä pri realizácii projektu urýchlenia novej sústavy riadenia (1966) a v projekte tzv. cieľového riešenia.

Teoretickú stránku veci, ústupu z pozícií leninizmu v otázke plánovitosti a tovarovosti najotvorenejšie vyjadril E. Löbl:¹⁰ „Možnosti boli práve v tejto hospodárskej reforme. Tá predpokladala odstránenie parazitnej úlohy stranického aparátu a nastolenie trhového hospodárstva namiesto plánovaného.“ (Podč. V. P.)

Praktické dôsledky uvedenej koncepcie sa prejavili v spôsobe zabezpečovania hospodárskeho rozvoja v rokoch 1968 i 1969.

Deštruktívne dôsledky takého vývoja sú o to výraznejšie, že ruka v ruke s ústupom od citovaných leninských princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky prebiehal aj ústup od ďalších, najmä od demokratického centralizmu v hospodárstve a racionálnej účasti pracujúcich na riadení hospodárstva.

Najzávažnejším prejavom prvého bola teória absolútneho oddelenia centrálnej štátnej sféry od podnikovej sféry a absolútna ekonomická samostatnosť socialistického podniku. Hlavným prejavom druhého bola koncepcia podnikových rád v štátnych priemyselných podnikoch ako podnikateľského orgánu, ako nástroja mocenských zmien v tejto oblasti, bez príslušného vplyvu strany a socialistického štátu, ako súčasť pripravovaného pluralitného politického systému — v hospodárskej oblasti.

¹⁰ ČTK, *Pre informáciu*, 3. I. 1970.

Citované extrémny československého vývoja v rokoch 1968—1969 však neznamenajú, že s ich odsúdením negujeme aj reálne jestvujúce problémy, napr. problém vzťahov medzi centrálnou štátnou a podnikovou sférou a problém účasti pracujúcich na riadení podniku. Extrémnosť riešenia problému na jednej strane nerieši problém, ale na druhej strane neoslabuje potrebu riešiť reálne jestvujúci problém iným spôsobom.

To znamená, že aj dnes (a vzhľadom na uvedené, dnes v oveľa zložitejšej, náročnejšej podobe) stojí pred nami úloha nájsť adekvátnejšie, účinnejšie formy uplatnenia demokratického centralizmu riadenia československého hospodárstva, odstrániť dôsledky vývoja v rokoch 1968 až 1969, ale súčasne odbyrokratizovať, odšablonizovať vzťahy štátneho centra a podnikovej sféry, rozšíriť ekonomickú samostatnosť (právomoc a zodpovednosť) našich socialistickej podnikov, plnšie využiť možnosti, ktoré pre riadenie socialistickej ekonomiky poskytuje nové federatívne štátoprávne usporiadanie.

To ďalej znamená, že aj dnes musíme riešiť problém účasti pracujúcich na riadení podniku, zabezpečiť racionálnu účasť (nájsť našim podmienkam adekvátnu formu) pracujúcich na riadení podniku.

*

Ústup od leninských princíпов sústavy riadenia podmieňoval a súčasne bol podmienený revíziou leninského učenia o vedúcej úlohe strany v hospodárstve.

Zdalo by sa, že leninská teória prvenstva politiky pred ekonomikou a polstoročné skúsenosti z pôsobenia strany, ako vedúcej sily v socialistickej národnom hospodárstve, celkom postačujú na to, aby tieto otázky boli jednoznačné aj v našom prípade. Najmä pri tvorbe a realizácii novej sústavy riadenia.

Inými slovami sa predovšetkým žiadalo, aby príprava, ale aj realizácia novej sústavy riadenia bola pevne v rukách strany, aby strana, hlavne vedenie strany riadilo tento proces, a to v záujmoch vytvorenia lepšieho priestoru pre efektívny rozvoj našej ekonomiky a nie, aby vedenie fakticky vypustilo tento proces z rúk, prenechalo ho jednotlivým pracoviskám či zoskupeniam jednotlivcov a umožnilo zneužívať tento proces aj na mocensko-politický zápas.

To bol prvý, zahmlený krok, aby strana reálne nepôsobila ako vedúca sila v národnom hospodárstve, i keď navonok akoby bolo všetko v najlepšom poriadku.

Druhý krok bol už oveľa otvorenejší, nielenže chcel v danom stave pokračovať, ale teoreticky ho zdôvodniť a spoločensky zafixovať v podobe neúčelnosti riešenia ekonomických otázok politickou stranou. Za jedno z východísk takého „učenia o strane“ považujeme deformovanie vzťahov dialektickej jednoty politiky a ekonomiky pri určení primárnosti jednej

z oboch stránok. Ide o zjednodušené interpretovanie tézy o politike ako koncentrovanom vyjadrení a završení ekonomiky; zamieňajúc pritom jednoduchý či zjednodušený výraz ekonomiky v politike s vysoko aktívnym vyjadrením tohto vzťahu, prejavujúcim sa aj u Lenina v zdôraznení nielen prostého koncentrovaného vyjadrenia, ale aj završenia ekonomiky v politike. Prijatí názory revidujúce leninské učenie o prvenstve politiky by prakticky znamenalo vytvoriť teoretické zdôvodnenie pre to, aby strana — ako vedúca politická sila — prestala pôsobiť, nepôsobila reálne v rozhodujúcej oblasti spoločenského života — v národnom hospodárstve.

Zásadne a citlivo — diferencovane

Skúsenosti socialistických krajín — prevažne pozitívne (ale aj negatívne) dokazujú hlavný záver leninizmu pre oblasť riadenia socialistickej ekonomiky:

Každá krajina, ktorá ide cestou marxisticko-leninského socializmu, musí

- formovať, rozvíjať sústavu riadenia svojej ekonomiky na základe všeobecne platných princípov sústavy riadenia socialistickej ekonomiky;
- tvorivo uplatňovať tieto princípy prostredníctvom rozvíjajúceho sa, zdokonaľovaného mechanizmu sústavy riadenia socialistickej ekonomiky, determinovaného súborom objektívnych a subjektívnych faktorov.

Riešenie otázok sústavy riadenia socialistickej ekonomiky tvorí teda osobitne dôležitú súčasť práce marxisticko-leninskej strany a socialistickeho štátu.

Hodnotiac prejdenú cestu v rozvíjaní sústavy riadenia v ČSSR od roku 1965, hľadajúc pozitíva, na ktoré treba nadviazať a negatíva, ktoré treba vylúčiť, považujeme za nutné odlišiť:

- leninské zásady sústavy riadenia socialistickej ekonomiky od mechanizmu sústavy riadenia;
- všeobecnú platnosť, záväznosť leninských zásad sústavy riadenia pre každú socialistickú krajinu, ktorá sa riadi marxisticko-leninskou teóriou, od prirodzenej rozdielnosti v mechanizme sústavy riadenia, danej predovšetkým stupňom poznania a podmienkami tej-ktorej krajiny;
- zjavný ústup, opustenie leninských zásad sústavy riadenia socialistickej ekonomiky od hľadania riešení v mechanizme sústavy riadenia na báze leninských zásad;
- teoretické revidovanie leninských zásad od ich teoretického rozpracovania;
- teoreticky jasné od teoreticky sporných (kde ani jedna koncepcia nemá ešte presvedčujúce zdôvodnenie) otázok, spojených s realizáciou leninských zásad sústavy riadenia socialistickej ekonomiky;
- omyly jednotlivcov (ekonómov) pri poctivom snažení riešiť otvorené, sporné problémy od zneužitia (politicko-mocenské) situácie pri hľadaní

marxisticko-leninských riešení, vyúsťujúce do skrytej či zjavnej revízie základných leninských zásad sústavy riadenia socialistickej ekonomiky;

— poctivé uvedomenie si omylov, nápravu angažovaním sa za politiku strany od pokračovania v nastúpenej revizionistickej ceste v zahraničí či doma.

Považujeme za potrebné uplatniť uvedené diferenčné kritériá pri hodnotení otázok ekonomickej reformy v Československu, najmä pri hodnotení v názorovej oblasti, v záujme seriózneho hodnotenia názorov a ich nositeľov v tak zložitej, pol storočia sa rozvíjajúcej problematike, ako je sústava riadenia socialistickej ekonomiky.

Žiada si to ďalší rozvoj marxisticko-leninskej ekonomickej teórie, získanie ľudí teórie a praxe k účinnejšiemu uplatňovaniu Leninovho učenia o sústave riadenia socialistického národného hospodárstva.

PAVOL RAPOŠ

Leninova vedecká teória imperializmu a niektoré problémy jej ďalšieho rozvíjania

(Príspevok k 100. výročiu narodenín V. I. Lenina)

Každá veda, každá sústava teoretických poznatkov operuje najrôznejšími pojmami. Aj politická ekonómia má svoj rozsiahly pojmový aparát. Pritom sa pojmy vyvíjajú, spresňujú a obsah, ktorý vyjadrujú, tiež podlieha zmenám. Pojem „imperializmus“ je jedným z nich. Tento pojem sa po mnoho rokov používa v najrôznejších súvislostiach v ekonomickej vede, ale častejšie v politike a v propagande, v ideologickom boji a vkladá sa do neho rôzny, dosť široký obsah. Pri takomto častom a mnohokrát neadekvátnom používaní sa stal akýmsi hanlivým výrazom, v niektorých súvislostiach dokonca nadávkou.

Treba však zdôrazniť, že pojem „imperializmus“ je súčasťou pojmového aparátu marxistickej ekonomickej vedy. V. I. Lenin zdôrazňuje celkom zreteľne, že je to vedecký pojem,¹ ktorý charakterizuje štádium, etapu, epochu kapitalistického ekonomického systému dvadsiateho storočia a vzťahuje sa teda aj na charakteristiku dnešnej podoby kapitalizmu. Pod imperializmom, alebo monopolistickým štádiom kapitalizmu, rozumieme celé veľké historické obdobie vývoja kapitalizmu. V kapitalistickom ekonomickom systéme sa uskutočnila „... premena kvantity v kvalitu, prechod vyvinutého kapitalizmu v imperializmus“.² V rámci daného systému kapitalistických výrobných vzťahov došlo k takým kvalitatívnym zmenám, ktoré znamenajú jeho prechod do novej etapy, nového štádia. Kvalitatívne zmeny v ekonomickej realite kapitalizmu boli predmetom štúdiá viacerých autorov, ale za zakladateľa a tvorca vedeckej teórie imperializmu sa jednoznačne považuje ruský marxista V. I. Lenin. Vo viacerých štúdiách, prácach, článkoch a vystúpeniach v rokoch 1916 a 1917, ale i v neskorších rokoch vytvoril to, čo sa charakterizuje v tézach ÚV KSSZ k 100. výročiu narodenia V. I. Lenina takto: „Leninovou historickou

¹ Pozri Leninove slová „vedecký pojem imperializmus“ v predslove k brožúre V. Bucharina *Svetové hospodárstvo a imperializmus, Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 96—97.

² V. I. Lenin, *Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 248.

zásluhou je utvorenie vedeckej teórie imperializmu, skúmanie jeho podstaty, rozporov a zákonitostí.“

V. I. Lenin sa pri rozpracúvaní svojej teórie imperializmu opieral o viaceré teoretické a štatisticko-popisné pramene, ktoré mal k dispozícii počas pobytu v Zürichu r. 1916. Sám v predslove k práci *Imperializmus ako najvyššie štádium kapitalizmu* uvádza, že trpel určitým nedostatkom literatúry, najmä anglickej a francúzskej, ale veľkým nedostatkom literatúry ruskej.

Domnievame sa však, že tieto Leninove slová svedčia skôr o jeho skromnosti. V múzeu V. I. Lenina v Moskve sú zhromaždené knihy a práce, ktoré preštudoval a spoznávkovoval ako prípravu pre napísanie svojich prác o imperializme. Tieto knihy zaberajú celú dlhú policu v knižnici a Leninove predbežné poznámky a náčrty sú vydané v osobitnom obsiahlom zväzku pod názvom *Zošíty o imperializme*. Obidve tieto skutočnosti svedčia o tom, ako Lenin svedomite, dôsledne a systematicky vedecky pracoval pri vytváraní teórie imperializmu. Pritom základné práce, zaoberajúce sa novými javmi a procesmi kapitalizmu na prelome storočí, boli v osobitnej kritickej pozornosti Lenina. Je to predovšetkým práca anglického nemarxistického národohospodára J. A. Hobsona *Imperializmus*, ktorú Lenin využíva práve pri analýze problémov o ekonomickom a územnom rozdelení sveta. O tomto autorovi Lenin napísal vcelku priaznivé hodnotenie, v ktorom uvádza, že Hobson „... veľmi dobre a dôkladne zhrnul základné ekonomické a politické zvláštnosti imperializmu“.³ Avšak v porovnaní s Hobsonom Lenin pristupuje ku skúmaniu nových javov a procesov kapitalizmu na začiatku XX. storočia z principiálne iných metodologických aspektov, z pozícií marxizmu.

Ďalšou je práca Rudolfa Hilferdinga *Finančný kapitál*. Je to významné marxistické dielo, ktoré Lenin využíva najmä pri rozpracúvaní problémov finančného kapitálu a finančnej oligarchie a hodnotí ho veľmi pozitívne. Nehľadiac na chyby, ktorých sa Hilferding dopustil v teórii peňazí a na tendenciu zmieriť marxizmus s oportunizmom, „... je toto dielo veľmi cennou teoretickou analýzou najnovšej fázy vo vývoji kapitalizmu“.⁴

I keď Hilferding pripisoval veľký význam monopolom, necharakterizuje ich ako kvalitatívne nový prvok v kapitalistickej ekonomike. Vidí v nich viac kvantitatívne modifikácie základných zákonitostí kapitalizmu, preskúmaných Marxom.⁵

Leninova teória imperializmu je však v celom rade otázok bohatšia a plnšia, možno povedať, že kvalitatívne odlišná od vyššie spomínaných prác. Leninove práce o imperializme nedosahujú, pokiaľ ide o rozsah, Hilferdingovo dielo, ale podstatu, rozpory a zákonitosti imperialistického

³ V. I. Lenin, *Spisy* 22, Bratislava 1956, 183.

⁴ V. I. Lenin, *Spisy* 22, Bratislava 1956, 183.

⁵ Pozri P. A. Baran and P. M. Sweezy, *Monopoly capital*, New York, London 1966, p. 5.

štádia kapitalizmu charakterizuje všestrannejšie, úplnejšie a komplexnejšie.

Lenin ako prvý marxista podal najucelenejší a vedecky najfundovanejší obraz o nových charakteristických črtách kapitalizmu.

Pri hodnotení teoretického prínosu Lenina v západnej nemarkistickej literatúre, tak buržoáznej, ako aj pravicovo-socialistickej, prevažuje podceňovanie jeho teoretickej práce, priznávajú sa mu však zásluhy ako praktikovi-revolucionárovi. Je nesporné, že Lenin, ako vodca prvej úspešnej socialistickej revolúcie a zakladateľ prvého socialistickeho štátu na svete, si získal neoceniteľné zásluhy. Veľkú úlohu mal aj pri tvorivom rozvíjaní marxizmu, ktorý sa práve jeho zásluhou stáva marxizmom-leninizmom so svojou významnou ekonomickou stránkou. Leninov objavný prínos v tomto smere spočíva práve v tom, že rozpracoval vedeckú teóriu imperializmu, a tým položil základy pre nové, originálne kapitoly marx-leninskej politickej ekonómie.

Pre tvorivé rozvíjanie marxizmu je poučné, ako Lenin pristupuje k teoretickým poznatkom nemarkistických ekonómov. Kriticky preberá, „integruje“ do marxistického teoretického systému všetky tie tézy a poznatky, ktoré majú vedeckú hodnotu, správne charakterizujú a odrážajú nové javy a procesy v spoločenskej realite. Pritom však novú spoločenskú realitu študuje samostatne, hlbšie a všestrannejšie, natoľko, že jeho teoretické práce o imperializme sa všeobecne považujú za ďalšie rozvinutie niektorých základných ideí Marxovho *Kapitálu*.

V tejto súvislosti možno pripomenúť ešte jeden zaujímavý metodický prístup Lenina k rôznym teoretickým koncepciám, s ktorými sa stretá. Veľmi ostro, nekompromisne a principiálne kritizuje K. Kautského, L. Trockého, R. Luxemburgovú a iných teoretikov II. Internacionály, ako aj ďalších svojich spolupracovníkov. Pritom napr. prácu Hobsona, buržoázneho anglického národohospodára, využil s pozornosťou, ktorú považoval za adekvátnu, hoci nepodrobuje celú prácu hlbšej kritike. Má to zrejme tiež svoj dôvod. Práca Hobsona nebola široko dostupná v radoch robotníckeho hnutia, nemala naň veľký vplyv. Na druhej strane však vplyv teoretikov II. Internacionály bol značný napr. v otázkach hodnotenia nových javov kapitalizmu a z toho vyplývajúcich politických záverov aj škodlivý. Preto Lenin svoju kritiku zameriava práve týmto smerom.

V. I. Lenin rozpracúval vedeckú teóriu o imperializme v určitej konkrétnej atmosfére, presnejšie povedané, dával v nej odpoveď prinajmenšom na dve celkom konkrétne akútne otázky, ktoré vtedy stáli pred svetovým robotníckym hnutím. Tieto dve otázky by bolo možné, aj keď nie celkom presne, formulovať takto:

1. Aký charakter má vojna, ktorá v tom čase otriasla takmer celým svetom a aký vzťah k tejto vojne má zaujať robotnícke hnutie?⁶

⁶ V predslove k brožúre V. Bucharina *Svetové hospodárstvo a imperializmus*

2. Aké sú perspektívy socialistickej revolúcie v podmienkach nového štádia kapitalizmu, v podmienkach vojny a po nej?

Dávať odpoveď na tieto dve otázky dnes nie je nutné. Odpoveď na prvú otázku je všeobecne dostatočne známa a na druhú dala jednoznačnú odpoveď sama história vznikom prvého socialistického štátu na svete v r. 1917.

Sú to otázky, ktoré nás zdanlivo odvádzajú z čisto teoretickej ekonomickej oblasti do oblasti stratégie a taktiky robotníckeho hnutia. Keď však hodnotíme Leninovu teóriu imperializmu, popri jej teoretickom význame nemôžeme nespomenúť jej prakticko-politický význam. Nemôžeme opomenúť spoločensko-politickú klímu, v ktorej sa zrodila a aká bola spoločenská objednávka, pre ktorú bola napísaná. To nám totiž umožní pochopiť i formu, ktorú Lenin objektívne musel zvoliť pri písaní svojich prác o imperializme a umožní nám robiť aj určitú komparáciu s inými teoretickými ekonomickými dielami marxizmu, najmä Marxovho *Kapitálu*.

V tejto súvislosti nie je bez významu pripomenúť, že v podtitulku práce *Imperializmus ako najvyššie štádium kapitalizmu* sú uvedené dve významné slová, ktoré nám pomôžu pri hodnotení tejto práce. Sú to slová: *Populárny náčrt*. Formu populárneho výkladu základných teoretických myšlienok zvolil Lenin hlavne preto, aby ju bez ťažkostí mohli čítať radoví príslušníci robotníckeho hnutia. Populárna forma však nijako neznižila jej významný teoretický obsah.

Keď porovnáваме Leninovu teóriu imperializmu s Marxovým *Kapitálom*, treba opäť pripomenúť, že Marx zasvätil svoje celoživotné dielo odhaleniu zákonitostí pohybu kapitalistického spoločenského systému. Lenin sledoval a charakterizoval nové tendencie, nové skutočnosti, zmeny, ktoré vo vývoji tohto ekonomického systému nastali. Sám pripomína, že „... táto zmena nebola vyvolaná ničím iným ako bezprostredným rozvojom, rozšírením a pokračovaním najhlbších a základných tendencií kapitalizmu a tovarovej výmeny vôbec.“⁷

V tomto smere Leninova teória imperializmu nesporne znamená vedecký prínos. Charakterizujúc hlavne nové podstatné črty kapitalizmu, najmä vládu monopolov, Lenin pre príčiny dostatočne známe — t. j. zaujatosťou naliehavými politickými otázkami — nepokračuje v rozpracúvaní ďalších aspektov pôsobenia monopolov v ekonomike. Americkí autori P. A. Baran a P. M. Sweezy poukazujú na tento fakt veľmi výstižne: „A ešte zostáva pravdou, že ani Lenin, ani nikto z jeho nasledovníkov sa nepokúsil preskúmať dôsledky vlády monopolov pre vypracovanie princípov a zá-

Lenin podčiarkoval túto myšlienku slovami: „Je samozrejmé, že o konkrétnom historickom hodnotení súčasnej vojny nemôže byť ani reči, ak základom tohto hodnotenia nebude úplné vyjasnenie podstaty imperializmu tak zo stránky ekonomickej, ako aj politickej... bez toho je smiešne čo i len hovoriť o formovaní správneho názoru na vojnu.“ V. I. Lenin, *Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 96.

⁷ V. I. Lenin, *Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 97.

kona pohybu príslušnej kapitalistickej ekonomiky. Tam Marxov *Kapitál* stále dominuje“.⁸

Ďalej títo autori uvádzajú, že ani Lenin ani jeho nasledovníci „... nedoviedli vec do základov marxistickej ekonomickej teórie“.⁹

Na obranu Lenina treba povedať, že on si také ciele ani nekládol. Jeho analýza imperializmu bola úzko spojená, ako sme už vyššie uviedli, s riešením naliehavých politických otázok.

Charakterizujú rovnu Leninovho skúmania, prof. Heretik píše: „Leninova analýza si postavila určité úlohy, vyplývajúce zo stupňa jej konkrétnosti a ... pohybovala sa predovšetkým v oblasti vonkajších ekonomicko-spoločenských a politických dôsledkov monopolistickej štruktúry kapitalistickej ekonomiky. Leninovým cieľom nebolo rozvinúť Marxov model fungovania kapitalizmu vzhľadom na tieto podstatne zmenené podmienky. Ostatne, splnenie tejto úlohy ani nebolo možné, ak uvážime, že Lenin mohol zovšeobecniť iba počiatočné obdobie vznikania monopolistického štádia kapitalizmu, prakticky iba pomerne krátke obdobie pred prvou svetovou vojnou.“¹⁰

Lenin charakterizoval ekonomickú podstatu imperializmu v monopoloch, vo vláde monopolov. Ak by sme chceli použiť analógiu, mohli by sme uviesť, že Marx charakterizoval ekonomickú podstatu kapitalizmu v nadhodnote, vo výrobe nadhodnoty.

Marx však nezostáva pri tom, ale rozpracúva ucelenú teoretickú koncepciu, vytvára teoretický systém, v ktorom objavuje nielen podstatné vlastnosti kapitalizmu, ako osobitného spoločensko-ekonomického systému, ale aj spôsob, ako tento systém funguje, ako sa reprodukuje. Keďže imperializmus je štádiom, etapou kapitalizmu, je pochopiteľné, že hlavné charakteristické vlastnosti a zákonitosti kapitalizmu sa v ňom zachovávajú. Popierať túto skutočnosť by znamenalo skĺznuť z marxizmu na revizionizmus. Imperializmus je však *monopolistický* kapitalizmus; táto nová podstatná vlastnosť nemení síce základné všeobecné charakteristiky kapitalizmu, ale modifikuje spôsob jeho fungovania.

Lenin nevytváral svoju teóriu imperializmu s cieľom, aby podrobne preanalyzoval všetky hlavné stránky fungovania kapitalistického ekonomického systému v podmienkach vlády monopolov. Išlo mu o skromnejšie, ale v tom čase politicky páľčivejšie a naliehavejšie problémy. Sám o tom píše v úvode svojej brožúrky, ktorej pôvodný názov znel *Imperializmus ako najnovšia etapa kapitalizmu*,¹¹ keď sa prvýkrát dostávala do rúk ruského čitateľa: „Dúfam, že táto moja brožúra pomôže pochopiť túto

⁸ P. A. Baran and P. M. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York and London 1966, p. 4.

⁹ Tamtiež, 5.

¹⁰ Š. Heretik, *Nové prístupy k analýze súčasného kapitalizmu*. Zborník *Hlavné črty a vývojové tendencie súčasného kapitalizmu*, SAV, Bratislava 1968, 2.

¹¹ Pozri Lenin, *Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 174.

základnú ekonomickú otázku, bez preskúmania ktorej nemožno vôbec porozumieť terajšej vojne a terajšej politike, a to otázku ekonomickej podstaty imperializmu.¹²

Teda pochopenie a vyjasnenie charakteristiky prvej svetovej vojny ako vojny imperialistickej a nespravodlivej, a preto aj odmietavý vzťah robotníckeho revolučného hnutia k nej — to boli bezprostredné ciele, pre ktoré Lenin rozpracoval teóriu imperializmu. Treba ale hneď pripomenúť, že Leninova teória imperializmu vychádza za rámec tohto cieľa, znamená viac ako len pochopenie charakteru prvej svetovej vojny. Je v nej podaná skutočne základná charakteristika, vyjasnená ekonomická podstata, hlavné črty a protirečenia novej etapy vo vývoji kapitalizmu, osvetlené historické miesto a tendencia vývoja monopolistického kapitalizmu.

Keď sme uviedli dôležité argumenty na obranu Lenina proti vysokým nárokom, ktoré kladú Baran a Sweezy, treba však ich vysoké nároky plne vzťahovať i na marxistických ekonómov, zaoberajúcich sa ekonómiou súčasného kapitalizmu. Je skutočnosťou, že dodnes nemáme ucelený teoretický systém, zobrazujúci a vysvetľujúci (obrazne povedané) mechanizmus fungovania súčasného kapitalizmu, najmä v jeho dnešnej, štátnomonopolistickej podobe. Jestvuje iste viac príčin subjektívneho i objektívneho charakteru, prečo to tak nie je. Pre vysvetlenie tohto stavu sa v marxistickej ekonomickej teórii nájde veľa argumentov, medzi nimi nie na poslednom mieste možno uviesť obdobie kultu osobnosti a dogmatizmu v ekonomickej teórii. V takej atmosfére bolo iste pohodlnejšie zotrvať na preverených formuláciách, neobsahujúcich riziko omylov. I keď takýto stav v ekonomickej teórii vieme vysvetliť a poznáme jeho príčiny, tým nechceme, ani nemôžeme taký stav ospravedlňovať.

Avšak aj tu, pre úplnosť pravdy treba povedať, že marxistická veda sa dopracovala k poznaniu a vedeckému vysvetleniu celého radu procesov, ktoré prebiehajú v súčasnom kapitalizme. Môžeme uviesť celý rad čiastkových i globálnejších vedeckých poznatkov, ktoré odrážajú objektívnu realitu súčasného kapitalistického sveta. Treba tu však pripomenúť známy Hegelov epigram: „Pravda je v celku.“ Celok totiž nie je púhou sumarizáciou častí, celok je vždy viac ako mechanická suma jeho častí.

Nie je nutné podávať výpočet týchto čiastkových i globálnejších vedeckých poznatkov o súčasnom kapitalizme. Bol by príliš zdĺhavý a iste neúplný. Tieto poznatky sú obsiahnuté v početných prácach marxistických ekonómov v socialistických krajinách i v prácach západných marxistov. Nemarxistická ekonomická literatúra tiež poskytuje početné pramene poučenia a treba ju využiť podobne, ako to urobil Lenin pri písaní svojich prác o imperializme.

Nemožno prehliadnúť fakt, že prístupy k podaniu charakteristiky súčas-

¹² Lenin, *Spisy*, Bratislava 1956, zv. 22, 176.

ného kapitalizmu ako celku nejestvovali. Je viac prác — prevažne učebnicového charakteru — ktoré sa o to pokúsili.¹³

Napriek úsiliu prekonať dogmatický nános sa takéto práce nevymanili z tradičnej štruktúry a metódy. Spoločným nedostatkom však je, že súčasná podoba kapitalizmu — štátnomonopolistický kapitalizmus — tvorí len akýsi prívěsok, namiesto toho, aby sa táto nová podstatná vlastnosť kapitalizmu prepracovala do celého teoretického systému. V poslednom období však, najmä v práci *Kapitalismus našeho věku*, vidno v celom rade otázok netradičný prístup.

Americkí marxistickí ekonómi P. A. Baran a P. M. Sweezy, ktorí robili vcelku zaujímavý a podnetný pokus položiť monopol do samého centra analytického úsilia a nepovažovať ho len za modifikujúci faktor, analyzujú súčasnú americkú skutočnosť, sa nedopracovali k poznaniu štátnomonopolistického kapitalizmu, ale zostávajú len pri kvantitatívnom rozšírení moci a funkcie štátu v ekonomike. V tomto smere anglický marxistický ekonóm Maurice Dobb zašiel ďalej a jednoznačne hovorí o štátnomonopolistickom kapitalizme.¹⁴ Podobne je to aj u amerického marxistického publicistu Hymana Lumera.¹⁵

Hovoriac o štátnomonopolistickom kapitalizme, dostávame sa k ďalšej významnej kapitole Leninovej vedeckej teórie o imperializme.

Keď si uvedomíme skutočnosť, že štátnomonopolistický kapitalizmus sa výrazne rozvíjal až po druhej svetovej vojne a porovnávame si túto skutočnosť s Leninovými teoretickými závermi o ňom, zvlášť nám vynikne hĺbka Leninovho poznania hlavných procesov, protirečení a tendencií vývoja kapitalizmu dvadsiateho storočia. Ide o to, že Lenin ako prvý z marxistických teoretikov rozpoznal štátnomonopolistický kapitalizmus už v jeho počiatočných podobách, v ktorých sa prejavil v období prvej svetovej vojny a formuloval jeho hlavné vlastnosti. V tomto smere považujeme Leninov vedecký prínos do teórie o imperializme za obzvlášť významný, i keď aj tu, formulujú podstatu a hlavné vývojové tendencie štátnomonopolistického kapitalizmu, nerozpracoval — pre analogické príčiny, o ktorých sme vyššie hovorili — tento nový kvalitatívny prvok do celej teoretickej sústavy. Tu však pristupuje ešte ďalší dôvod — nerozvinutosť toho nového prvku v čase, keď Lenin vytváral vedeckú teóriu imperializmu.

Ide o to, že veľká, najmä svetová vojna vytvára také nároky na ekonomiku a také špecifické podmienky pre ňu, ktoré urýchľujú rozvoj nie-

¹³ Aspoň pre ilustráciu uvedieme tieto: Dragilev — Rudenko, *Monopolištčeskij kapitalizm*, Socëkgiz, Moskva 1963 a z našich autorov *Kapitalismus našeho věku*, Ekonomická studie, NPL, Praha 1966.

¹⁴ Pozri Maurice Dobb, *Capitalism Yesterday and Today*, New York 1962, 78.

¹⁵ Hyman Lumer, *Povaha státně monopolního kapitalismu*. Political Affairs, May 1965, viď Přehled vědecké a pedagogické práce Ústavu sociálně politických věd, U. K., Praha 1969, 75—78.

ktorých stránok výrobných síl, spojených najmä s rozmnožovaním a zdokonaľovaním výzbroja a výstroja pre armádu. Je to rozvoj veľmi nerovnomerný a platí sa zaň miliónmi životov. Urýchľujú sa však aj niektoré procesy v oblasti výrobných vzťahov. Prechod od monopolistického kapitalizmu k štátnomonopolistickému je toho príkladom. Už vedenie prvej svetovej vojny si vyžiadalo značné zásahy do kapitalistickej ekonomiky nielen v smere regulovania výroby, výmeny, rozdeľovania a spotreby, teda zásahov, ktoré znamenajú štátne regulovanie reprodukčného procesu, ale aj zásahov do vlastníckych vzťahov, cestou čiastočného zoštátnenia, ako to bolo v Nemecku a v Anglicku. Zovšeobecňujúc tieto nové vzťahy medzi štátom a kapitalistickým hospodárstvom, Lenin prichádza k záveru o premene monopolistického kapitalizmu na štátnomonopolistický.¹⁶

Po skončení prvej svetovej vojny opäť nastáva krátke obdobie „liberalizácie“, znižuje sa intenzita štátnych zásahov. Medzivojnové hospodárske krízy, najmä veľká kríza v rokoch 1929—1933, hlavne však druhá svetová vojna, znamenajú nielen opätovný návrat k rastúcim zásahom štátu do ekonomiky, ale znamenajú v podstate definitívny prechod k štátnomonopolistickému kapitalizmu.

Príčin prechodu k štátnomonopolistickému kapitalizmu je viac. Sú to jednak príčiny v oblasti medzinárodných vzťahov, vojen, militarizácie ekonomiky. Túto skupinu príčin uvádzame na prvom mieste, pretože riešenie rozporov v tejto oblasti bolo historicky na prvom mieste. Sú to ďalej príčiny v oblasti sociálnej, nutnosť riešiť najostrejšie sociálne problémy súčasného kapitalistického sveta. No najzaujímavejšia a najvýznamnejšia pre našu analýzu je oblasť zásahov do reprodukčného procesu, prebiehajúceho v súčasných priemyselne najvyspelejších kapitalistických krajinách. Riešenie rozporov živelného priebehu reprodukčného procesu, vedúceho k častým poruchám a krízam, cestou zásahov štátu do tohto reprodukčného procesu, je z hľadiska ekonomickej teórie najdôležitejšia príčina vzniku a rozvoja štátnomonopolistického kapitalizmu.¹⁷

Prechod k štátnym zásahom v kapitalistických krajinách je evidentný fakt, rozoberaný aj v početných prácach nemarxistických ekonómov. Uvedieme z nich aspoň jednu, venovanú špeciálne tejto otázke. Je to Andrew Schonfield, *Modern Capitalism*.¹⁸ O prevládajúcej moci štátu v ekonomike hovoria mnohí. Napr. John Kenneth Galbraith vo svojej

¹⁶ „... vojna neobyčajne urýchlila premenu monopolistického kapitalizmu na štátnomonopolistický kapitalizmus“, V. I. Lenin, *Spisy*, Bratislava 1955, zv. 25, 327.

¹⁷ Aj keď v inom poradí a s trochu rozdielnym prístupom, o podobných troch príčinách prechodu k štátnomonopolistickému kapitalizmu hovoria aj autori state *Státni kapitalizmus* v zborníku *Kapitalizmus nášeho veku*, NPL, Praha 1966, 220—221.

¹⁸ A. Schonfield, *Modern capitalism, The changing Balance of Public and Private Power*, London 1965.

poslednej práci *The New Industrial State* hovorí o príčinách tejto prevládajúcej moci v ekonomike takto: „Boli tu dve príčiny: rast odborov a zodpovednosť štátu voči novým potrebám industriálneho systému“.¹⁹

Hlboko rozpracovať teoretické otázky štátnomonopolistického kapitalizmu, poznať nielen jeho príčiny a hlavné charakteristické vlastnosti, ale najmä komplexne poznať mechanizmus jeho fungovania, poznať komplexne zásahy štátu, jeho nástroje a účinnosť týchto zásahov pri ovplyvňovaní kapitalistického reprodukčného procesu a rastu — to sú úlohy, ktoré stoja ešte ako výzva pred marxistickou teoretickou verejnosťou. Storočnica Leninovho výročia a hodnotenie jeho teoretického prínosu je príležitosťou formulovať v tomto smere úlohy, ktoré stoja pred marxistickými ekonómami, zaoberajúcimi sa teóriou súčasného kapitalizmu. Zodpovedanie týchto otázok má význam nielen pre rozvoj samotnej teórie, ale aj pre komunistické strany v rozvinutých kapitalistických krajinách, ktoré to potrebujú pri rozpracúvaní stratégie a taktiky.

Historický aspekt prístupu ku skúmaniu ekonomickej reality kapitalizmu viedol Lenina k formulovaniu miesta imperializmu v dejinách a z toho vyplývajúcich záverov pre teóriu i prax socialistickej revolúcie. Kapitalizmus v jeho monopolistickom štádiu dozrel *ako celok* pre uskutočnenie prechodu k vyššej, socialistickej spoločensko-ekonomickej formácii, pričom tento prechod — ako tvrdil Lenin a prax to potvrdila tiež — sa uskutočňuje po etapách, a to tak, že prebieha postupne a predovšetkým v tých štátoch a oblastiach sveta, kde dozrievajú objektívne i subjektívne podmienky k takémuto prechodu.

Formulujúc historické miesto imperializmu, Lenin si osobitne všíma štátnomonopolistickú podobu súčasného kapitalizmu. Zdôrazňuje, že štátnomonopolistický kapitalizmus je najúplnejšou materiálnou prípravou socializmu, je to prah, len stupienok rebríčka dejín a medzi ním a stupienkom nazývaným socializmus niet už žiadnych medzistupňov.²⁰

Tvorivé uplatňovanie teoretických záverov o súčasnom kapitalizme je nevyhnutne spojené s jeho ďalším rozvíjaním. Nie je preto náhoda, že komunistické strany v priemyselne vyspelých kapitalistických krajinách významnou mierou prispievajú k rozvíjaniu vedeckej teórie imperializmu. Z tohto hľadiska je najzaujímavejší prínos talianskych a francúzskych marxistov. Všimneme si preto podrobnejšie niektoré tvorivé prístupy talianskej komunistickej strany, kde sú tieto nové prístupy najrozpracovanejšie.

Talianski marxisti Gino a Luigi Longo hovoria o dvoch odvetviach súčasného štátnomonopolistického kapitalizmu. Monopolistický sektor, ktorý ovláda celé hospodárstvo, je rozdelený do dvoch odvetví: súkromného, riadeného jednotlivými monopolmi a štátnomonopolistického, ktorý

¹⁹ J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, New York 1968, 308.

²⁰ Pozri V. I. Lenin, *Spisy*, zv. 25, 327.

prostredníctvom štátneho aparátu riadia predstavitelia monopolistického kapitálu spoločne.²¹

Nové možnosti politického boja sú podmienené troma špecifickými rozpormi štátnomonopolistického kapitalizmu, ktoré formulovali Longovci.

Prvý rozpor vyplýva z toho, že štát je na jednej strane v istom zmysle výkonným orgánom monopolistickej buržoázie, ale na druhej strane predstavuje záujmy buržoázie ako celku, plní funkcie, ktoré prospievajú rozvoju kapitalizmu ako celku. Z toho vyplýva, že tu jestvuje rozpor medzi záujmami monopolistickej a nemonopolistickej buržoázie.

Tento problém je zvlášť ostrý v Taliansku, pretože buržoázno-demokratická revolúcia nedoriešila mnohé otázky, ako agrárny problém, problém ekonomického rozvoja talianskeho juhu a pod.

V tomto rozpore má prvoradé postavenie záujem monopolov. Vo zvlášťnej situácii však môže nastať spojenie pracujúcich s maloburžoáziou, ale tiež s nemonopolistickou buržoáziou a tento rozpor sa môže vyriešiť opačným spôsobom — premenou štátnomonopolistického kapitalizmu na štátny kapitalizmus nového typu, demokraticky riadený štát, kde by sa robotnícka trieda zúčastňovala na moci.

Druhý rozpor vyplýva z existencie samotného štátneho aparátu, ktorý zasahuje do hospodárstva. Tento aparát, slúžiaci záujmom štátnomonopolistického kapitalizmu, má tendenciu získať *relatívnu samostatnosť*. Popri premenlivosti vlád a ich striedaní existuje aparát, pomerne kvalifikovaný, ktorý usiluje o stálosť a plynulosť svojej práce. V samotnom aparáte sa stretávajú dve zložky hospodárskej politiky: štátnokapitalistická a štátnomonopolistická. V samotnom buržoáznom tábore rastú sily, ktoré usilujú o jasnejšie protimonopolistické zameranie hospodárskej politiky, uskutočňovanej štátnym aparátom. Štátny aparát je aj miestom uplatnenia sa pokrokovej inteligencie a vedcov.

Tretia skupina rozporov vyplýva z toho, že aj keď sú zásahy štátu zamerané na prekonanie ťažkostí samotnej monopolistickej buržoázie, nie všetky monopolistické skupiny prijímajú jednotlivé štátne zásahy rovnako. Medzi jednotlivými skupinami prebiehajú spory takmer o každé opatrenie hospodárskej politiky štátu; každá skupina presadzuje svoje záujmy (napr. verejné investície s výrobným zameraním sú vždy predmetom boja monopolistických skupín).

Na druhej strane štátne zásahy vytvárajú nové možnosti pre široké demokratické hnutie, ktoré ich využíva vo svoj prospech a vo svojom záujme. Na tendencie zosilňovať štátnomonopolistický kapitalizmus sa preto komunistické strany nepozerajú negatívne, nebojujú proti nemu, ale naopak, podporujú ho, podporujú rozširovanie štátnych zásahov. Veľmi výstižne o tom hovoria tézy X. zjazdu IKS.

²¹ Pozri G. a L. Longo, *Hospodársky zázrak a marxistický rozbor*, NPL, Praha 1964, 87.

„Stále väčšie rozširovanie štátnomonopolistického systému objektívne znamená dozrievanie podmienok pre prechod k socializmu.“²²

Hnutie za rozširovanie priamych zásahov štátu do hospodárskeho života cestou plánovania, znárodňovania celých výrobných sektorov treba podporovať *za podmienky*, že bude vždy sprevádzané silným demokratickým bojom, aby zásahy štátu boli v súlade s požiadavkami pracujúcich.

Aj keď jestvujú dva sektory, t. j. štátny a súkromný, ako sme vyššie citovali G. a L. Longa, treba pripomenúť, že medzi nimi jestvuje úzke prepojenie, jestvuje interrelácia. Táto interrelácia vyplýva nielen zo vzájomných kooperačných vzťahov medzi štátnym a súkromnomonopolistickým sektorom, ale má oveľa širší význam. Štátne objednávky zamestnávajú celé sektory súkromnomonopolistickej sféry, priamo zainteresované a životne spojené s rozsiahlymi objednávkami štátu. Sú to najmä tie odvetvia, ktoré sú spojené so zbrojnými dodávkami, ale z časti aj s novou technikou a pod. Ťažko preto určiť, „... kde končí verejný sektor a kde začína sektor súkromný“.²³ Americký ekonóm J. K. Galbraith ďalej ironicky poznamenáva: „Napriek tomu firmy, ktoré závisia 75 % svojho obratu od štátnych objednávok a chceli by ešte viac, držia veľmi agresívne zástavu súkromného podnikania“.²⁴

Ďalej sme hovorili o tom, že štátny aparát je relatívne autonómny, relatívne samostatný. K tomu pristupuje ešte tá skutočnosť, že aj vo veľkých monopolistických združeníach, ktoré majú prevažne účastinnú formu, sa uskutočnilo oddelenie kapitálu ako funkcie od kapitálu ako vlastníctva. Odborný aparát, ktorý vedie podnik takéhoto druhu, má väčší záujem na zabezpečenom, trvalom zisku ako na úhrnnej výške ročného zisku.²⁵

Aj v monopolistickom súkromnom sektore má riadiaci aparát značnú samostatnosť, autonómnu právomoc, ktorú preto využíva vo svoj prospech. Je prirodzené, že tento aparát nepôjde proti samotnému sektoru, ktorý riadi, naopak, bude ho vehementne brániť, predsa sa tým narušia *tradičné* súkromnovlastnícke princípy.

Relatívna samostatnosť štátneho aparátu vytvára okolnosť, za ktorej je možné, využívajúc spoločenský tlak zvonku, ako aj progresívne sily vnútri samého aparátu, usmerňovať štátne zásahy a presadzovať tak viac celospoločenský prospech ako prospech monopolistickej buržoázie. Vychádzať teda za rámec, ktorý určil pre štátne zásahy Galbraith, ktorý zdôraznil, že tam, kde sa končia možnosti plánovania veľkej súkromnej spoločnosti, nastupuje štát, aby vykonával potrebné funkcie. A ďalej píše:

²² Tézy X. zjazdu IKS, *Italská cesta k socializmu*, NPL, Praha 1965, 289.

²³ J. K. Galbraith, *Nový industriálny štát*. Ekonomická revue [1968], č. 1, 39.

²⁴ J. K. Galbraith, *Nový industriálny štát*. Ekonomická revue [1968], č. 1, 39.

²⁵ V tejto súvislosti je zaujímavé uviesť nasledujúce tvrdenia Galbraitha: „Rast podniku má pre managerov a technikov väčší význam než maximálny zisk“. [J. K. Galbraith, c. d., 40].

„Naše názory na primeranú úlohu štátu sú pevne dané tým, čo súkromná spoločnosť môže a čo nemôže“.²⁶

Z uvedeného vidno, aký rozdielny je prístup marxistov a nemarxistických ekonómov k štátnym zásahom. Kým Galbraith vymedzuje úlohu štátnych zásahov ako vyplňovateľa medzier súkromnomonopolistického podnikania, ako tvorca priaznivého prostredia a vhodného spoločenského rámca pre súkromnokapitalistické podnikanie, talianski marxisti vidia v štátnych zásahoch prvky celospoločenského regulovania v prospech záujmov ľudu a proti záujmom monopolistickej buržoázie.

Vhodným príkladom, ako protimonopolistické sily v Taliansku využívajú štátne zásahy na riešenie celospoločenských záujmov, v tomto prípade potreby rozvoja ekonomicky zaostaleho juhu, je projekt výstavby veľkej štátnej automobilky Alfa-Sud, ktorá bude silným konkurentom Fiata.

Existencia rozporu medzi monopolistickou a nemonopolistickou buržoáziou, ako aj to, že jestvuje rozsiahly a relatívne samostatný správny aparát, ďalej tendencia k veľkému rozmachu terciárnej sféry, značne rozširuje a spestruje sociálnu štruktúru spoločnosti. Formovanie tejto novej spoločenskej štruktúry, kde rastie najmä podiel správnych zamestnancov, technikov, vedcov, učiteľov a ostatných pracovníkov kultúry a pod., ako aj protimonopolistické zameranie drobných a stredných kapitalistov a rast malovýroby v oblasti služieb, rozširuje možnosti získavať spojencov robotníckej triedy v jej boji proti monopolistickej buržoázii.

Preto aj programy komunistických strán západnej Európy rátajú so širokým protimonopolistickým frontom pri uskutočňovaní hlbokých politických a ekonomických premien, ktoré vytvoria priaznivé podmienky ďalšieho rozvíjania spoločenského pokroku.

Komunistická strana Talianska vytýčila bezprostredný program prechodu od štátnomonopolistického kapitalizmu *k štátnemu kapitalizmu zvláštneho typu*. To je jeden z nových prvkov v teoretickom rozpracovaní prechodu k socializmu.

Uvedený cieľ chcú v Taliansku dosiahnuť najmä týmito cestami:

1. Obmedzovať *ekonomickú moc* monopolov a prejsť až k vyvlastňovaniu celých monopolistických zoskupení.
2. Úplne odstrániť *politickú moc* monopolov a utvoriť demokratické inštitúcie.
3. Zabezpečiť *demokratickú kontrolu* nad využívaním celej nadhodnoty spoločnosti pomocou programu investícií, zameraných na zabezpečenie technického, hospodárskeho a sociálneho pokroku.

4. Zabezpečiť *plnú zamestnanosť* v spoločnosti, uplatňovať a zabezpečovať hospodársky rozvoj a rast životnej úrovne obyvateľstva.

Uplatnením a uskutočnením týchto zásad a opatrení vznikne „kapitalistická spoločnosť zvláštneho typu“, kde sa pracujúci budú fakticky

²⁶ Galbraith, c. d., 37 a 38.

zúčastňovať na moci. Nebude to ešte socializmus, ale bude to spoločnosť, kde je zlomená ekonomická a politická moc monopolov a táto spoločnosť by mala blízko k socializmu.

Tézy X. zjazdu IKS túto spoločnosť charakterizujú nasledovne: Kapitalistická spoločnosť zvláštneho typu nie je návrat ku starému voľnokurenčnému kapitalizmu. To by bolo nehistorické, spiatočnícke. Nie je to ani kompromis medzi kapitalizmom a socializmom. Jej zmyslom je iba rozvinúť protimonopolistické hnutie za demokratické slobody a za socializmus. Je to štátny kapitalizmus, kde je obmedzená hospodárska moc monopolov a likvidovaná politická moc monopolistickej buržoázie.²⁷

Talianski komunisti nerozpracúvajú do podrobností, ako sa spoločnosť bude rozvíjať ďalej, od štátneho kapitalizmu k socializmu. Nebolo by to ani správne, lebo konkrétna, meniac sa situácia môže vniesť celý rad korektúr do teoretického programu. Ako vidno, podrobnejšie majú rozpracovanú cestu od štátnomonopolistického kapitalizmu k štátnemu kapitalizmu osobitného druhu. Bude to spoločnosť so spoločenskou štruktúrou podobnou alebo analogickou tej, ktorá bola u nás v rokoch 1945 až 1948. Táto spoločnosť však na rozdiel od našej nevznikne v dôsledku vojnových udalostí, preto aj jej stanovovanie a formovanie nemusí byť náhle ako u nás, ale postupné, čím môže vzniknúť celý rad osobitných problémov.

Domnievame sa, že takýto „štátny kapitalizmus zvláštneho druhu“ je určitým medzistupienkom medzi štátnomonopolistickým kapitalizmom a socializmom, medzistupienkom, ktorý treba prejsť, pretože sa zmenila situácia. Revolúcia sa nebude uskutočňovať náhlým prechodom moci, ale postupnými štrukturálnymi premenami, ktoré vytvárajú prechodné medzistupne.

Program talianskej cesty k socializmu vychádza z 2 základných téz:

1. K socializmu nemožno dôjsť bez uchopenia štátnej moci, bez diktatúry proletariátu. V nových podmienkach však diktatúra proletariátu môže nadobudnúť inú povahu. V diktatúre proletariátu sa viac zdôrazňuje vedúca funkcia robotníckej triedy v systéme viacerých politických strán. Existencia viacerých politických strán v krajinách západnej Európy aj pri budovaní socializmu nie je len taktizovanie, ale odraz objektívnej nevyhnutosti. Je to dôsledok zmenenej sociálnej štruktúry, výsledok toho, že robotnícka trieda má širšiu paletu spojencov, ktorí nutne majú aj svoje osobitné, špecifické záujmy. Zjednocuje ich však základný cieľ — prebudovanie jestvujúcej spoločnosti. Bolo by však nesprávne, keby sa tieto postuláty o systéme viacerých politických strán, vypracované v osobitných podmienkach súčasného politického vývoja v Taliansku, mechanicky prenášali do inej politickej štruktúry, ktorá vznikla v dôsledku iného historického vývoja, najmä do politickej štruktúry socia-

²⁷ Pozri Tézy X. zjazdu IKS, *Italská cesta k socializmu*, NPL, Praha 1965, 327.

listických krajín. Pripomíname to najmä preto, že pokusy o takéto nesprávne, a preto aj škodlivé prístupy u nás pred nedávnom boli.

2. Odstránenie monopolov a ich panstva možno dosiahnuť aj bez ucho-
penia moci, keď ľudové sily zaujímajú také mocenské postavenie, že
možno vyvolať tlak na hospodárske a politické zmeny, ktoré dajú nový
obsah demokracii.

Dnes nie je v Taliansku situácia, ktorá by viedla k ozbrojenému povsta-
niu, ale situácia, keď proces masových bojov za zmenu hospodárskej
štruktúry a politického usporiadania môže viesť k presunu rovnováhy
síl v prospech robotníckej triedy a jej spojencov.

V tejto novej situácii neexistuje nutnosť úplného zlomu jestvujúceho
štátneho aparátu, ktorý je moderný a pracuje aj v oblasti regulovania
reprodukčného procesu ekonomiky. Naopak, tento aparát je možné využiť
pre plánovité riadenie, pre plánovitý rozvoj makroekonomickej sféry
v budúcej socialistickej spoločnosti, najmä za podmienky, keď sa tento
aparát v procese politických premien demokratizoval a prestavoval. Taký
dôležitý mocenský orgán ako parlament sa využíva práve na uskutoč-
nenie prechodu moci z rúk monopolistickej buržoázie do rúk ľudu.

Získanie väčšiny ľudu za politiku komunistických strán a jej spojencov,
teda významný politický masový boj, nadobúda preto osobitný význam.

V tejto súvislosti, prirodzene v inom svetle, stojí aj teória konvergen-
cie systémov. Je známe, že táto teória je značne rozširovaná na Západe.
Nová vlna jej rozširovania prebieha práve teraz, keď sa v socialistických
krajinách uplatňuje dlhodobá tendencia upúšťania od prísne centralizo-
vaného a vo veľkých podrobnostiach direktívneho spôsobu plánovania
ekonomiky a prechádza sa k ekonomickej reforme, ktorá sa vyznačuje
harmonickou symbiózou centrálného plánu s využívaním trhového systé-
mu, väčšej zainteresovanosti výrobcov, ktorí majú potrebný priestor pre
využívanie výrobných faktorov, čo všetko vedie k efektívnejšiemu plá-
novitému rozvoju a rastu socialistickej ekonomiky ako celku. V tejto
súvislosti sa poukazuje na to, že na Západe rastie štátne regulovanie,
čo má za následok, že tieto dva systémy, socialistický a kapitalistický,
sa zblížujú a niekde v budúcnosti sa stretnú, čím vznikne systém, ktorý
nebude ani socialistický ani kapitalistický.

Je nesporné, že také premeny v samotnom riadení ekonomiky v so-
cializme skutočne prebiehajú. Aj rozširovanie štátneho regulovania eko-
nomiky kapitalistických krajín sa uskutočňuje. Ale tieto okolnosti
neopravňujú k záveru, že dva systémy, ktoré majú principiálne odlišnú
vlastnícku základňu, sa zblížujú a vytvárajú niečo tretie. V skutočnosti
problém stojí celkom inak. Uskutočňovaním programu hlbokých poli-
tických a ekonomických demokratických premien prebehne prechod nie
k niečomu tretiemu, ale je to práve osobitná cesta vedúca k socializmu
v špecifických podmienkach súčasnosti. Je to súčasne dôkaz o tvorivom
prístupe k ďalšiemu rozvíjaniu Leninovej vedeckej teórie imperializmu.

Diskusia

LUDOVÍT KORČEK

Teoretický odkaz klasikov marxizmu-leninizmu vždy aktuálny

„Lenin bol vynikajúci mysliteľ, ktorý všestranne rozvinul vedecké dielo, vytvorené Marxom a Engelsom ...“

„Výzva k storočnici V. I. Lenina.“

Veľké výročia — a takým storočnica Lenina je — bývajú vždy vhodnou príležitosťou nielen k oslave, ale i k zamysleniu. Svetová história pozná len málo osobností, ktoré by celé desaťročia svojím dielom ovplyvňovali jej vývoj tak prenikavo, ako je to práve v prípade Lenina.

Dnešná epocha ľudstva — epocha prechodu od kapitalizmu k socializmu v celosvetovom meradle a epocha výstavby komunizmu v prvej krajine socialistického sveta — je dokonalým triumfom večne živého, teoretického odkazu Lenina, ktorý v podmienkach novej historickej etapy vývinu kapitalizmu všestranne rozvinul vedecké dielo vytvorené svojimi predchodcami. Dokázal tým, že marxizmus pochopil ako živé, tvorivo sa rozvíjajúce učenie, ktoré je nerozlučne späté so životom a neustále sa obohacujúce zovšeobecňovaním nových vedeckých poznatkov. Bez toho by marxizmus-leninizmus prestal byť vedeckou teóriou a stratil by svoj význam. Teoretický odkaz V. I. Lenina je dnes práve tak ako v minulosti kľúčom k pochopeniu a tvorivému riešeniu mnohých problémov nielen súčasného kapitalizmu, ale i jeho perspektív pro futuro, v neodlučiteľnej súvislosti s ďalšou výstavbou socializmu v jednotlivých krajinách, resp. v celej socialistickej sústave.

Štúdiom diel klasikov marxizmu-leninizmu si hlboký zmysel a konečný cieľ revolučných spoločenských premien neustále ozrejmuje a súčasne si dokonalejšie osvojuje metodologický charakter vedeckej analýzy meniacej sa reality sveta.

*

Predmetom úvah predloženej state je problematika potrieb a spotreby v spoločnosti, ako ju formulovali vo svojom teoretickom obsahu klasici marxizmu-leninizmu.

Nekladieme si za cieľ preanalyzovať uvedenú problematiku v rovine

teoretickej štúdie, z charakteru ktorej vyplýva nutnosť vyrovnáť sa so skúmanou problematikou zo všetkých stránok.

Sledujeme skôr iný cieľ, a to — pri príležitosti Leninovej storočnice — obrátiť pozornosť čitateľa na problematiku, ktorá je aktuálna dnes, ale v nedávnej minulosti sa jej nevenovala dostatočná pozornosť.

Aktuálnosť tak zaujímavej a svojím obsahom bohatej problematiky, akou sú potreby a spotreba v spoločnosti u klasikov marxizmu-leninizmu, vidíme dnes predovšetkým v dvoch polohách.

Bohatosť teoretického odkazu klasikov marxizmu-leninizmu treba plne využiť v ideovom boji, ktorý dnes marxistickí ekonómi vedú v podmienkach, keď kapitalistická spoločnosť v USA vstúpila do štádia masovej spotreby a ideológovia buržoázie ju vydávajú za spoločnosť blahobytu a hojnosti, či zmenený kapitalizmus majúci charakter ľudového kapitalizmu.

Na druhej strane, proces výstavby socializmu sa u nás v poslednom období skomplikoval; prejavili sa určité ťažkosti predovšetkým v ekonomickej oblasti, čo nepriatelia socializmu veľmi pohotovo využili vo svoj prospech. Zveličujúc naše ťažkosti, zaviedli diskusiu dokonca o tom, či má socializmus vôbec nejaký zmysel, či ide o nový typ kvalitatívne odlišnej spoločnosti, ktorá má byť metou pokrokového ľudstva s konečným cieľom vybudovania komunistickej spoločnosti.

*

Základnou podmienkou existencie ľudstva je neustále opakovanie výroby formou reprodukčného procesu, v ktorom sa vždy znovu a znovu vyrábajú predmety potrebné k uspokojovaniu ľudských potrieb. Spotreba — konečná fáza reprodukčného procesu — vystupuje v ňom ako faktor rastu a rozvoja celej ekonomiky a nie ako faktor reziduálny.

Človek je organickou súčasťou spoločnosti, ktorá je zdrojom všetkých potrieb v najvšeobecnejšej interpretácii. V takejto polohe patrili oddávna potreby človeka i dynamika, ktorá ich charakterizuje, medzi základné teoretické problémy ekonómie. Ide o problematiku nielen abstraktno-teoretickú, ale naopak, o problematiku výsostne praktickú, ktorá ovplyvňuje existenčné podmienky sebarealizácie tvorcu všetkých materiálnych i duchovných hodnôt ľudstva — človeka.

Teoretický odkaz klasikov marxizmu-leninizmu aj k tejto problematike obsahuje veľmi cenný „stavebný“ materiál, ktorý napriek tomu, že nepredstavuje nejakú ucelenú teóriu potrieb a spotreby, môžu marxistickí ekonómi dobre zúžitkovať vo svojej práci.

Marx sa v dobe formulovania filozoficko-ekonomického východiska svojej analýzy kapitalizmu zaoberal síce pojmom potrieb v dvoch rovinách — v podmienkach kapitalizmu a socializmu — nekládol si však za cieľ vytvoriť široko koncipovanú sociálno-ekonomickú analýzu potrieb

človeka; i faktory determinujúce ich dynamiku v objektívnych zákonitostiach vývinu ľudskej spoločnosti skúmal len všeobecne.

Potrebou je všetko, čo je objektom želania určitej časti či počtu ľudí, bez ohľadu na to, či želanie vyplýva z fyzicologickej potreby človeka, jeho morálnej úrovne či návykov, ako aj z celého radu ďalších príčin. „Naše potreby a pôžitky vyvierajú zo spoločnosti; meriame ich preto spoločenskými meradlami a nemežeme ich predmetmi slúžiacimi na ich ukojenie. Pretože naše potreby a pôžitky majú spoločenskú povahu, sú relatívne...“ napísal K. Marx.¹

Z uvedeného citátu je jasné, že ľudské potreby nie sú vždy dané, nemenné a absolútne, ale *relatívne*, a to v čase i v priestore. „Dom môže byť čo aký malý, ale pokiaľ sú aj okolité domy malé, uspokojuje všetky spoločenské nároky na bývanie. Ak sa však vztýči pri malom dome palác, domček sa scvrkne na chalúpku. Malé rozmery domčeka dokazujú, že jeho majiteľ si nesmie robiť nijaké, alebo len veľmi skromné nároky; čo ako by sa rozvojom civilizácie zväčšili rozmery domčeka, ak sa susedný palác zväčšuje v rovnakej alebo ešte väčšej miere, bude sa obyvateľ pomerne malého domčeka cítiť vo svojich štyroch stenách čoraz nevoľnejším, nespokojnejším a stiesnenejším.“²

Ľudské potreby závisia predovšetkým od dosiahnutého stupňa rozvoja výrobných síl spoločnosti; odlišujú sa podľa klimatických a iných prírodných daností, ako aj podľa kultúrnej úrovne tej-ktorej krajiny. Marx o tom napísal: „Prírodné potreby, ako strava, odev, palivo, bývanie atď., sú rozdielne podľa klimatických a iných prírodných zvláštností jednotlivých krajín. Na druhej strane je rozsah tzv. nevyhnutných potrieb, ako aj spôsob ich uspokojovania historickým produktom, a preto závisí vo veľkej miere od kultúrnej úrovne tej-ktorej krajiny, najmä od toho, v akých podmienkach, a teda s akými zvykmi a životnými nárokmi sa utvárala trieda slobodných robotníkov.“³

Marxova sociálno-ekonomická analýza sa dotýkala predovšetkým triedno-antagonistickej kapitalistickej spoločnosti, a preto potreby človeka nelimituje len dosiahnutý stav výrobných síl, ale *predovšetkým* jeho príslušnosť k určitej spoločenskej triede.

Človek vystupuje v kapitalistickom spôsobe výroby len ako nositeľ *pracovnej sily*; túto predáva vlastníkovi výrobných prostriedkov na trhu práce. Práca — životná činnosť sa mu preto javí len ako prostriedok na uspokojenie potreby udržať si fyzickú existenciu.

Marx napísal, že „uplatňovanie pracovnej sily, práca, je vlastne životnou činnosťou robotníka, prejavom jeho vlastného života. A túto činnosť predáva inému, aby si zabezpečil existenčné prostriedky. Jeho

¹ K. Marx, F. Engels, *Vybrané spisy*, SVPL, Bratislava 1952, zv. I., 79.

² K. Marx, F. Engels, *Vybrané spisy*, SVPL, Bratislava 1952, zv. I., 79.

³ K. Marx, *Kapitál*, SVPL, Bratislava 1959, zv. I., 194.

životná činnosť je teda pre neho iba prostriedkom, aby mohol jestvovať. Pracuje, aby žil.“⁴

V kapitalistických výrobných vzťahoch vystupuje človek — nositeľ pracovnej sily — ako objektívne nevyhnutný predpoklad produktívnej činnosti; na druhej strane vystupuje ako objekt tejto produkcie, ktorý ju spotrebúva na obnovu svojej schopnosti pracovať, teda vyrábať.

Náklady na reprodukciu pracovnej sily predstavujú mzdu. „Najnižšiu a jedine nevyhnutnú výšku mzdy určuje množstvo obživy, aby sa robotník počas práce udržal nažive a navyše uživil rodinu, aby robotníctvo nevyumrelo.“⁵

V kapitalistických výrobných vzťahoch dostáva robotník „v skutočnosti najmenšiu a najnevyhnutnejšiu časť produktu; nie toľko, koľko je potrebné, aby existoval ako človek, ale iba toľko, aby existoval ako robotník . . .“⁶ „Ak si má robotnícka trieda uchovať doterajšiu priemernú životnú úroveň, musí znova dostať prinajmenšom to isté množstvo nevyhnutných životných prostriedkov, hoci inak rozdelených na rozličné druhy tovarov; a keďže obyvateľstvo vzrastá každý rok, bude potrebné ešte ďalšie množstvo životných prostriedkov“ — napísal Marx.⁷

Uvedené myšlienky ukazujú, že potreby človeka-robotníka v Marxovej analýze priamo nadväzujú na existujúce rozdeľovacie procesy, tvoriace samotnú podstatu kapitalizmu.

Na tento teoretický záver, plne platný i v podmienkach súčasného kapitalizmu, by sme nemali zabúdať ani dnes, keď kapitalizmus, predovšetkým v USA, dosiahol mohutným rozvojom výrobných síl vysokú úroveň masovej spotreby.

Sme svedkami toho, že ideológovia buržoázie neprehliadli „vhodnú situáciu“, že kapitalizmus XX. storočia rýchlym rozvojom výrobných síl v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie dosiahol stav, v ktorom sú mnohé materiálne statky, patriace prv výlučne do sféry spotreby privilegovanej triedy, bežné v procese spotreby širokej masy konzumentov z radov robotníckej triedy. Uvedenú skutočnosť využili na to, aby súčasný kapitalizmus glorifikovali, aby ho vydávali za kapitalizmus ľudový, za spoločnosť všeobecného blahobytu a hojnosti.

Nie je na škodu pripomenúť si, že klasici marxizmu-leninizmu na základe vedeckej analýzy hovorili v mnohých svojich prácach o tom, že vývinom kapitalizmu dochádza k rastu uspokojovania potrieb i robotníckej triedy, a to jednak vo všeobecnosti, jednak osobitne, v určitej fáze hospodárskeho cyklu. Dokumentuje to napríklad Leninov výrok: „... vedecká analýza akumulácie v kapitalistickej spoločnosti ukázala tiež, že

⁴ K. Marx, F. Engels, *Vybrané spisy*, SVPL, Bratislava 1952, zv. I., 69.

⁵ K. Marx, F. Engels, *Malé ekonomické spisy*, VPL, Bratislava 1969, 37.

⁶ K. Marx, F. Engels, *Malé ekonomické spisy*, VPL, Bratislava 1969, 41.

⁷ K. Marx, *Kapitál*, SVPL, Bratislava 1958, zv. III/1, 225.

práve v obdobiach predchádzajúcich krízam spotreba robotníkov stúpa...“⁸

O raste potrieb človeka a možnosti ich uspokojovania v procese spotreby hovoril V. I. Lenin i v súvislosti s analýzou vývinu kapitalizmu vo všeobecnosti. „Keď hovoríme o vzájomnom pomere medzi rastom kapitalizmu a »trhu«, nesmieme zabúdať na nespornú pravdu, že vývin kapitalizmu nevyhnutne prináša so sebou zvyšovanie potrieb celého obyvateľstva, aj robotníckeho *proletariátu*... Tento zákon rastu potrieb sa v plnej miere prejavil v dejinách...“⁹

Napriek uvedeným konštatovaniam vyústila teoretická analýza kapitalistickej spoločnosti v záver o nevyhnutnosti nahradenia vykorisťovateľských vzťahov vzťahmi novými, socialistickými, v ktorých niet sociálno-ekonomických triednych antagonizmov.

Má táto základná axiómia platnosť i v podmienkach kapitalizmu XX. storočia, alebo „marxistom dochádza dych“, ako dnes radi vyhlasujú všetci antimarxisti?

Podľa nášho názoru práve narastanie sociálno-ekonomických antagonizmov v konzumnej spoločnosti USA dáva plne za pravdu marxizmu-leninizmu. Preto mnohí z príslušníkov rôznych sociálnych skupín kapitalistickej spoločnosti vidia v marxizme-leninizme reálne východisko z dilemy svojej spoločnosti.

Rast hmotného bohatstva súčasnej kapitalistickej spoločnosti nevedie k spravodlivému sociálnemu optimu. I taká bohatá spoločnosť, akou je bezpochyby americká spoločnosť, je sociálne vysoká labilná. Prehľbuje sa priepasť medzi relatívne vysokou individuálnou spotrebou takmer všetkých sociálnych skupín obyvateľstva a medzi relatívne nízkou spoločenskou spotrebou. Stále naliehavejšie vystupujú do popredia problémy vzdelania a ochrany zdravia obyvateľstva, znečisťovania ovzdušia a vody, využívania voľného času a pod.

Ukazuje sa, že i americká tzv. konzumná spoločnosť, tak často propagovaná v najrozmanitejších formách i u nás, je poznačená mnohými paradoxmi, ktoré sú prejavom jej imanentných zákonov.

Vedeckotechnická revolúcia, uskutočňujúca sa v rámci kapitalistickej spoločnosti, robí síce na jednej strane človeka menej závislého od prírody a jej vplyvu, masovo zvyšuje spotrebu, ale pokračovanie v nastúpenej ceste končí v iracionálnej forme spotreby pre spotrebu. „... človek sám sa tu stáva otrokom svojho konzumu.“¹⁰

Človek-spotrebiteľ ako ekonomický subjekt je v podmienkach tzv. konzumnej spoločnosti už v procese motivácie potrieb pod celkovým psychologicko-sociálnym vplyvom danej atmosféry, existujúcej v spo-

⁸ V. I. Lenin, *Spisy*, SVPL, Bratislava 1953, zv. 2, 139.

⁹ V. I. Lenin, *Spisy*, SVPL, Bratislava 1962, zv. 1, 96.

¹⁰ R. Richta a kol., *Civilizace na rozcestí*, Svoboda, Praha 1969, 184.

ločností a dodržiavanej ako „zákon“ príslušníkmi tej-ktorej sociálno-ekonomickéj skupiny, zvýrazňovanej ešte rôznou formou reklamy a celého systému marketingu. Vzniká celý systém fiktívnych, ba aj celkom nezmyselných potrieb; všeobecné rozširovanie spotreby sa stáva nevyhnutnou podmienkou nielen rastu ekonomiky, ale vôbec zachovania existujúceho stavu výroby, ktorý stále viac a očividnejšie naráža na bariéry vytvorené existujúcimi rozdeľovacími procesmi na princípe predaja pracovnej sily. Nie je bez zaujímavosti, že mnohí, i nemarxistickí autori prichádzajú s návrhmi rôznych reforiem, ktorými by sa mali rozšíriť hranice spotreby (tzv. projekt veľkej spoločnosti). Nejde v zásade o nijaký ľudomilný akt zo strany buržoázneho štátu, ale o objektívnu nutnosť udržať v chode výrobu, vytvoriť podmienky pre to, aby sa výrobná produkcia realizovala.

Ale trhový mechanizmus, a to nie je neznáme ani buržoáznym ekonómom, zlyháva čoraz viac. „Kapitalistický spôsob výroby sa usvedčuje z neschopnosti ďalej usmerňovať tieto výrobné sily. Na druhej strane si tieto výrobné sily čoraz nástojčivejšie vyžadujú...aby sa skutočne uznalo, že výrobné sily majú spoločenský ráz.“¹¹ V tom spočíva príčina, prečo sa i mnohí nemarxistickí, ale seriózní teoretici pokúšajú práve kritickým rozborom svojej (rozumej kapitalistickej) spoločnosti nájsť nový mechanizmus, ktorý by pomocou určitých reforiem zabezpečil spoločenskú rovnováhu a sociálno-ekonomickú stabilitu systému.

Domnievame sa, že na tieto „kritické“ závery z vlastných radov buržoázie by mala viac nadväzovať marxistická kritika, prehĺbujúca váhu argumentácie práve na báze metodológie marxizmu-leninizmu. Na druhej strane, ak chceme, aby naša ideová ofenzíva bola účinnejšia, potrebujeme viac ako v minulosti venovať pozornosť analýze všetkých nových tendencií a procesov uskutočňujúcich sa dnes v kapitalizme.

Z toho aspektu sa využitie skúseností a poznatkov z analýzy práve americkej konzumnej spoločnosti javí ako predpoklad prvoradého významu pre skvalitnenie a všestranné prehĺbenie ideového boja v podmienkach existencie sveta rozdeleného na dva diametrálne odlišné sociálno-ekonomické systémy.

Správnosť teoretického odkazu Marxa—Lenina i v podmienkach nášho storočia denne potvrdzuje život: nevyužiť túto skutočnosť pre šírenie revolučných ideí marxizmu-leninizmu by bolo premrhaním vzácneho kapitálu, čo si nemôžeme dovoliť, ak sa má dôsledne obnoviť v posledných rokoch narušený systém hodnôt marxizmu-leninizmu vo vedomí našich pracujúcich.

Marxova teória ukazuje robotníckej triede cestu revolučného odstránenia kapitalizmu. Cieľom Marxovej kritiky sociálno-ekonomických protirečení kapitalizmu bola zmena výrobných vzťahov. Tým sa však jeho

¹¹ K. Marx, F. Engels, *Anti-Dühring*, SVPL, Bratislava 1954, 231.

kritika kapitalizmu neskončila, išla omnoho ďalej. Zahrňovala celú civilizáciu vytvorenú kapitalizmom, aby vyústila v koncepciu novej civilizácie, v ktorej základným a prvoradým javom je element ľudského rozvoja. Významným kladom *socializmu* je možnosť riešenia problémov kapitalistickej priemyselnej civilizácie premenou tejto civilizačnej základne na nové podmienky ľudského bytia. Z tohto aspektu je socialistická spoločnosť základom celej novej civilizácie s neobmedzeným priestorom pre rozvoj produktívnych síl spoločnosti.

„Výrobné vzťahy kapitalizmu sú však príliš úzke pre vedeckotechnickú revolúciu. Uskutočniť túto revolúciu a využiť jej plody v záujme *spoločnosti* môže len *socializmus*,“ píše sa v Programe KSSZ prejednávanom na XXII. zjazde.

V centre pozornosti socialistickej spoločnosti je *človek* — jeho potreby a podmienky jeho seberealizácie v spoločnosti. „Možnosť zabezpečiť cestou spoločenskej výroby všetkým členom spoločnosti takú existenciu, ktorá bude pre nich nielen materiálne dostačujúca a zo dňa na deň bohatšia, ale ktorá im zaručí aj úplné slobodné rozvinutie a uplatnenie ich telesných a duševných schopností; táto možnosť je tu po prvý raz, ale je tu...“¹² „... veľkopriemysel a ním umožnené rozširovanie výroby do nekonečna, umožnia vytvoriť také spoločenské pomery, v ktorých sa zo všetkých životných potrieb vyrába toľko, že každý člen spoločnosti bude schopný všetky svoje sily a vlohy úplne slobodne rozvíjať a uplatňovať...“¹³

Klasiaci marxizmu-leninizmu spájali pojem socialistickej spoločnosti aj s rastom spotreby, rastom blahobytu a hojnosti tak materiálnych, ako aj duchovných statkov. Z toho však nie je možné vyvodzovať záver, že rast spotreby je jediným cieľom socializmu; skôr je len prostriedkom na dosiahnutie kvalitatívne novej úrovne civilizácie. Klášt' zvýšený konzum spotrebných statkov za socializmu na prvé miesto znamená nedocenenie iných črt' socialistickej spoločnosti, ktoré sa markantne prejavujú práve v konfrontácii s kapitalistickou spoločnosťou masovej spotreby. Len po odstránení vykorisťovateľských výrobných vzťahov „nadvýroba nezaviní biedu, naopak, zabezpečí nielen uspokojovanie najnaliehavejších, ale všetkých potrieb spoločnosti, vytvorí nové potreby a zároveň i prostriedky na ich uspokojovanie.“¹⁴

Socialistické výrobné vzťahy prekonávajú bariéru triednych antagonizmov nielen v oblasti sociálnej, ale i v oblasti spotreby, kde dochádza k zásadným zmenám už aj pri existujúcej úrovni výrobných síl, z ktorých socialistická spoločnosť objektívne vo svojich počiatkoch vychádza.

Rýchly rozvoj výrobných síl spoločnosti — základný predpoklad vše-

¹² K. Marx, F. Engels, *Anti-Dühring*, SVPL, Bratislava 1954, 232.

¹³ F. Engels, *Zásady komunizmu*, SVPL, Bratislava 1957, 22.

¹⁴ F. Engels, *Zásady komunizmu*, SVPL, Bratislava 1957, 28.

stranného rozvoja socialistickej spoločnosti na základe najnovších poznatkov vedy — patrí k potenciálnym prednostiam socializmu. Bolo by však čírou utópiou predpokladať, že potenciálne existujúce prednosti imanentné socializmu sa v praxi výstavby novej spoločnosti presadzujú *automaticky*, bez náročnej riadiacej a organizátorskej práce, usmerňujúcej v želanom smere činnosť prácu miliónov pracujúcich.

Na určitom stupni zospoločnenstva výrobných síl sa stáva objektívnou nutnosťou uvedomelé zasahovanie do reprodukčného procesu spoločnosti; plánovanie sa stáva preto trvalým atribútom socialistickej spoločnosti a pokusy nahradiť ho mechanizmom trhu sú anachronizmom. Ved' i v kapitalistických krajinách vidieť dnes snahu postupne prekonať živelné pôsobenie trhového mechanizmu a zlyhávanie jeho regulujúcej funkcie určitou formou regulovania ekonomiky.

V socialistickej spoločnosti vystupujú do popredia celospoločenské záujmy, ktoré vyjadrujú celospoločenské preferencie. Splnenie týchto preferencií znamená súčasne splnenie základných cieľov spoločnosti ako celku. V tomto zložitom mechanizme má nevyhnutne každá disproporcionalita vážne dôsledky; prejavujú sa v jednotlivých fázach reprodukčného procesu a nemôžu sa teda neprejavíť i v jeho konečnej fáze v spotrebe.

Spotreba predstavuje relatívne samostatnú fázu reprodukčného procesu, ktorá veľmi citlivo reaguje na všetky sociálno-ekonomické javy. Existujúca nerovnováha na trhu spotrebných statkov neumožňuje realizovať celý kúpyschopný dopyt v štruktúre požadovaných potrieb obyvateľstva. Má to za následok deformácie v oblasti spotreby. Skúsenosti ukazujú, že z takto deformovanej spotreby nie je možné skonštruovať škálu objektívnych potrieb spoločnosti.

Požiadavka hlbšie a všestrannejšie preanalyzovať potreby socialistickeho človeka vyplýva z nutnosti ovplyvniť štruktúru ekonomiky. Dnes sa už takmer všeobecne akceptovala zásada zvýšiť elasticitu výroby, ako prvý predpoklad obnovenia rovnovážneho stavu na trhu.

Konkrétny historický obsah dnešnej štruktúry potrieb nie je možné pochopiť bez poznania konkrétnych sociálno-ekonomických podmienok tej-ktorej spoločnosti. Potreby sa formujú nielen pod vplyvom súčasných podmienok, ale i pod vplyvom tradícií, návykov minulosti a pod. Skúsenosti ukazujú, že rezídiom minulosti nepredstavuje faktor, ktorý by bolo možné zanedbať. Súčasne sa však prejavuje skutočnosť, že čím je spoločnosť na vyššom stupni svojho rozvoja, tým sú i potreby človeka diferencovanejšie; človek už nemá potrebu len jesť, ale vyhľadáva určité jedlá a nápoje, nechce byť už len oblečený, ale oblečený určitým spôsobom, nielen bývať, ale mať i určitú bytovú kultúru a pod.

Prednosťou socializmu je i väčšia možnosť ovplyvňovať tak individuálne (a tie predovšetkým), ako aj spoločenské potreby. Využiť túto prednosť v praxi znamená poznať zložitý komplex vnútorných súvislostí už v pro-

cese motivácie potrieb. V motivácii potrieb človeka, ich štruktúre a preferenciách sa okrem objektívnej stránky veľmi výrazne prejavuje i stránka subjektívno-psychologická. Psychický a inak diferencovaný subjekt má svoju, len jemu vlastnú štruktúru potrieb, v ktorej sa prejavujú jeho osobné preferencie. Tu nachádzame odpoveď na otázku, prečo sa ten-ktorý subjekt odlišne správa na trhu od ostatných ekonomických subjektov, i keď v podstate majú mnohé črty zhodné, ako napr. dôchodok, vek, pohlavie a pod.

Správanie človeka-spotrebiteľa na trhu predstavuje len jednu zložku jeho celkového správania ako človeka. Mnoho zo správania človeka ako spotrebiteľa zostáva dosiaľ neobjasnené a použitie nového interdisciplinárneho metodologického prístupu sa javí ako jedine správna zásada.

Správanie človeka-spotrebiteľa má i svoje špecifické črty, podmienené okrem materiálnych podmienok spoločnosti aj inými neekonomickými faktormi. Ukazuje sa, že práve preanalizovanie a určenie váhy a intenzity týchto vplyvov na celkové správanie človeka na trhu podľa princípů interdisciplinárneho metodologického prístupu umožní i v tejto oblasti formulovať určité objektívne zákonitosti.

V socialistickej spoločnosti je trh jedným zo zdrojov informácií o individuálnych potrebách ľudí. Tieto informácie možno použiť ako základ aj pre určité rozhodovacie procesy, ktorými sa ovplyvní situácia na trhu. Nemôžu byť ale informáciami, ktoré by tvorili priamo základ pre rozhodnutia o zásahoch do štruktúry výroby, najmä z hľadiska jej perspektívneho rozvoja. K vytýčeniu základných cieľov a spoločenských preferencií v socialistickej spoločnosti má slúžiť predovšetkým veda ako záruka prekonania možného subjektivismu.

Ako ukazujú historické skúsenosti z výstavby socializmu v jednotlivých krajinách, likviduje sa tu jednostrannosť doterajšieho civilizačného vývinu ľudstva, ktorá sa prejavovala za kapitalizmu. Už Lenin zdôrazňoval, že len socializmus umožní široko rozvinúť spoločenskú výrobu a podriaďiť ju tomu, aby sa život pracujúcich stal čo najľahším, aby im poskytoval plnší život. Rozvoj výrobných síl spoločnosti má hlbšie ľudské a sociálne dôsledky, ovplyvňujúce štruktúru a celý systém hodnôt ľudstva. Tento systém hodnôt nemôže nemať vplyv na celkový spôsob života príslušníkov socialistickej spoločnosti, pretože „v socializme bohatosť ľudských potrieb, a tým i nový spôsob výroby, aj nový predmet výroby... je novým, činným uplatnením ľudskej bytostnej sily a novým obohatením ľudskej bytosti“.¹⁵ Človek v socializme sa môže prejavovať ako všestranne rozvinutejšia bytosť, bohatšia vo svojom ľudskom prejave. „Bohatý človek je zároveň človek, ktorý potrebuje totalitu ľudského životného prejavu.“¹⁶

¹⁵ K. Marx, F. Engels, *Malé ekonomické spisy*, VPL, Bratislava 1966, 103.

¹⁶ Tamtiež str. 101.

Odhalenie a vytváranie nových potrieb označoval už Marx v protiklade k celému doterajšiemu chápaniu civilizácie za najvlastnejšiu, človeku najprimeranejšiu tvorbu bohatstva. V podmienkach socialistickej spoločnosti vzniká potreba človeka rozvíjať sa, čo nemôže nemať revolucionizujúci vplyv na civilizačnú základňu ľudstva ako celok.

Základným predpokladom nahradenia socialistickej zásady — od každého podľa jeho schopnosti, každému podľa množstva a kvality práce — princípom komunistickej spoločnosti „podľa potrieb“ môže byť len ďalší rýchly rozvoj výrobných síl spoločnosti. Rozdeľovanie výrobkov potom nebude vyžadovať, aby spoločnosť určovala množstvo výrobkov, ktoré má každý dostať; každý si bude voľne brať podľa svojich potrieb.¹⁷

Skúsenosti z výstavby socializmu v jednotlivých krajinách ukazujú, že úroveň výrobných síl — súhrn výrobných síl človeka a jeho tvorivých schopností rozvíjaných vedou v procese osvojovania si prírodných síl — má v procese prechodu od socializmu ku komunizmu podstatný význam. Zapájanie sa do sféry politického diania a aktívna účasť miliónových mas v procese ekonomického rozhodovania je faktorom, ktorý pozitívne ovplyvňuje podmienky celkového sebauplatnenia jednotlivca a jeho sebarealizácie v spoločnosti.

Projekt budúcnosti ľudstva, ktorý Marx a Lenin teoreticky rozpracovali v najvšeobecnejšej rovine, sa dnes prácou miliónov v socialistických krajinách mení pod vedením komunistických strán v skutočnosť. A viesť spoločnosť v takomto duchu je konkrétnym naplnením teoretického odkazu Marxa i Lenina o socializme a komunizme.

¹⁷ V. I. Lenin, *Vybrané spisy*, SVPL, Bratislava 1966, zv. 2, 209.

Prehľady

ZDENKA SLÁVIKOVÁ

Priestorové problémy v teoretickom myslení sovietskych ekonómov

Vo vývoji teoretických prístupov k riešeniu priestorových problémov možno sledovať dva hlavné spôsoby — rozmiestovanie na základe lokalizačných faktorov a vytváranie územných hospodárskych celkov, oblastí.¹

Začiatky rozvoja teoretického priestorového myslenia v Rusku časove spadajú do obdobia vzniku socialistického zriadenia sovietskeho štátu. Pretože riešenie ekonomických problémov v novom zriadení sa neopieralo o sféru súkromno-podnikateľskú, ale centralisticko-štátnu, ani prístup k riešeniu priestorových problémov nevychádzal z mikroekonomickej lokalizačnej teórie, ale z tvorby územných hospodárskych celkov, z priestorového usporiadania hospodárstva. Tento spôsob poskytoval oveľa väčšie možnosti, aby štát ako vlastník výrobných prostriedkov riešil ekonomické problémy z hľadiska priestoru makroekonomicky. Okrem toho vojnou zničené hospodárstvo Sovietskeho zväzu vyžadovalo využitie priestoru ako hybnej sily rozvoja hospodárstva tvorbou potenciálu hospodárskych územných celkov. Tieto dve charakteristické črty hospodárskej situácie viedli k tomu, že sovietski ekonómi si hneď na začiatku rozvoja teoretických priestorových prístupov uvedomili úlohu priestoru z makroekonomického hľadiska, a tým chápali priestor komplexnejšie než to umožňovala teória rozmiestovania jednotlivých podnikov. Priestorové usporiadanie hospodárstva sa stáva jedným zo základných spôsobov riešenia ekonomických problémov.

Úloha priestoru v hospodárstve dvadsiatych rokov

Leninský plán elektrifikácie a hospodársky rozvoj území

V. I. Lenin v r. 1918 v *Náčrte plánu vedeckotechnických prác*² vytýčil pre plán reorganizácie priemyslu a hospodárskeho rozmachu Ruska ako dve z hlavných úloh: „... racionálne rozmiestenie priemyslu v Rusku

¹ Pozri R. Lacko, *Náčrt vývinu priestorovej ekonomiky*, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1969.

² V. I. Lenin, *Spisy*, SVPL, Bratislava 1954, zv. 27, 285.

so zreteľom na blízkosť surovín a možnosť čo najmenej straty práce pri prechode od spracúvania surovín ku všetkým ďalším štádiám spracúvania polovýrobov až po hotový výrobok... Venovať osobitnú pozornosť elektrifikácii priemyslu a dopravy a použiť elektrinu v poľnohospodárstve.“ Tieto dve úlohy boli potom späť v pláne elektrifikácie Ruska — GOELRO.

Spájanie riešenia ekonomických problémov s ich priestorovým aspektom je zrejmé v základnom prístupe k rozvoju hospodárstva v začiatkoch sovietskeho štátu.

Plán elektrifikácie GOELRO obsahoval prístup k rozmiestovaniu výrobných síl, k priestorovému usporiadaniu hospodárstva. Na prvý pohľad by sa zdalo, že riešil priestorové problémy jednoducho rozmiestnením jedného odvetvia — elektroenergetiky umiestnením 27 elektrární po území štátu. Ale sovietski ekonómi posudzovali elektroenergetiku hlbšie. „Rozhodujúci význam elektrickej energie nie je v kvantitatívnej proporcii, ale v jej kvalitatívnom pôsobení na ekonomiku“³ hovorí G. M. Kržižanovskij, ktorý sa veľkým podielom zúčastnil na vypracovaní plánu GOELRO. Toto kvalitatívne pôsobenie elektrickej energie vidí Kržižanovskij v mnohých smeroch:

1. vo vplyve na zvyšovanie produktivity práce,
2. v prínose k perspektívnemu riešeniu ekonomických problémov spätosťou elektroenergie s rozvojom hospodárstva v budúcnosti,
3. vo vytváraní kostry plánu hospodárskej činnosti prostredníctvom elektroenergie,
4. v modernizácii reorganizovaného priemyslu,
5. vo vplyve koncentrácie výroby elektroenergie na kombinovanie rozličných iných výrob.

Okrem týchto vplyvov na hospodársku činnosť vôbec analyzovali sovietski ekonómi aj účinok elektrickej energie na jednotlivé odvetvia: na palivovo-energetickú základňu, na poľnohospodárstvo, na dopravu, najmä železničnú a iné.

Takto bola výroba elektrickej energie vytypovaná ako najprogressívnejšie odvetvie, ktoré vplýva na hospodársky rozvoj. Základom plánu GOELRO bola teda elektrifikácia národného hospodárstva, chápaná v zmysle rozmiestenia elektrární ako buniek, centier ekonomického rozvoja. Rozmiestenie elektrární mení kvalitu priestoru v okruhu ich dosahu. Vyvoláva rozličné druhy výrob, najmä náročných na elektroenergíu, vytvára určitú odvetvovú štruktúru v ovplyvnenom priestore. Svojimi účinkami zasahuje nielen výrobu priemyselnú, ale aj poľnohospodársku a elektrifikáciou železníc vytvára dopravnú kostru určitých území, ktorá podnetne pôsobí na rozvoj hospodárstva príslušných území a spája centrá hospodárskeho rozvoja. Takto sa elektrárne mali

³ G. M. Kržižanovskij, *Výbor*, SNPL, Praha 1960, 209.

stať jadrom hospodárskeho rozvoja so značným akčným rádiom v priestore. Účinnosť tohto akčného rádia sa konkrétne skúmala pri rozmiestovaní jednotlivých elektrární a vytvárala tak značne komplexný pohľad na ovplyvnený priestor.

Vplyv elektroenergetiky na hospodársky život v určitých územiach sa však nesledoval len z hľadiska možností vyvolaných výrob, teda do určitej miery kvantitatívne, ale aj z hľadiska hospodárnosti týchto účinkov. Energetický prístup v užšom zmysle, chápaný ako rozvíjanie hospodárstva na základe účinkov elektrickej energie, najmä elektrifikáciou výrobných procesov, nadobúda tak širší význam, ako to možno dedukovať z Kržižanovského výroku: „celú priemyselnú výstavbu treba zoskupovať do určitých celkov, skúmať ako kombinovať rôzne výroby, aby úhrnná pracovná schopnosť (energetika) takýchto podnikov bola čo najväčšia“.⁴ Toto širšie poňatie energetického princípu znamenalo vlastne čo najracionálnejšie vynakladanie prác ako energie, teda dosahovanie čo najväčších výsledkov pri najnižších nákladoch.

Pri rozmiestovaní elektrární ako jadier, centier hospodárskeho rozvoja nešlo teda len o skúmanie možných vplyvov jadra, ale aj o zabezpečovanie ekonomicky efektívnych vplyvov.

Plán GOELRO bol z hľadiska rozvíjania teoretických priestorových princíпов prínosom hlavne v tom, že vytypoval progresívne odvetvie ako jadro, centrum hospodárskeho rozvoja určitých území, pričom skúmal efekt tohto jadra nielen z hľadiska objemu vyvolaných výrob, ale aj z hľadiska práce vynaloženej na tieto výsledky. Z aspektu vtedajších priestorových poznatkov vôbec, ktoré sa pohybovali v rámci lokalizačnej teórie, znamenal hlbšie pochopenie priestoru nielen ako súboru podmienok poskytovaných pre hospodársku aktivitu, ale aj ako súboru vzťahov rozmiestovaných podnikov, odvetví navzájom, pričom jadro — elektroenergetika malo rozhodujúci vplyv na vytváranie kvality priestoru. Vyjadroval tiež makroekonomický pohľad na riešenie ekonomických problémov z hľadiska priestoru. Uvedené momenty boli v tom čase novými prvkami v teoretickom priestorovom myslení a v značnej miere prispeli k ďalšiemu rozvíjaniu prístupu prostredníctvom územných hospodárskych celkov na základe rozvoja ich hospodárskeho potenciálu.

Rajónovanie

Prístup k riešeniu ekonomických problémov prostredníctvom priestoru v pláne GOELRO zahrňoval len určité územia. Hospodárska situácia Sovietskeho zväzu však vyžadovala využívanie priestoru pre hospodársky rozvoj na celom území štátu. Bolo potrebné vytvárať územné hospodárske

⁴ G. M. Kržižanovskij, c. d. 265.

celky ako podnet hospodárskeho rozvoja na celom teritóriu a súčasne prostredníctvom týchto menších celkov zvládnuť hospodárstvo i riadenie na takom obrovskom území. Tieto dve požiadavky našli vyjadrenie v tom, že sa k priestorovým otázkam začalo pristupovať spolu s riešením administratívneho členenia štátu. Spojenie hospodárskeho rozvoja a riadenia určitých územných celkov vyhovovalo aj požiadavkám plánovitého riadenia hospodárstva ako hospodárskeho systému v novom zriadení.

Teoretické princípy rozmiestovania výrobných síl a zásady tvorby administratívnych jednotiek boli zahrnuté v rajónovaní. Netvorili však striktné dve stránky rajónovania, ale navzájom sa prelínali. Z kritiky starého členenia Ruska na gubernie a z potrieb nového zriadenia vzišla požiadavka, aby prvoradým hľadiskom nového členenia bol aspekt ekonomický. Teda rajónovanie znamenalo popri delbe územia aj tvorbu hospodárskeho potenciálu menších územných celkov, ktoré nielen súhrnom svojich predpokladov, ale aj rozvíjaním svojich hospodárskych síl mali prispieť k rozvoju celého národného hospodárstva.

Vytváranie zásad, na základe ktorých sa mal zabezpečovať rozvoj hospodárskeho potenciálu územných celkov a určovať hranice týchto celkov, nebolo jednorazovým aktom, vyžadovalo si tvorivý proces. Išlo najmä o voľbu ekonomických prvkov, ktoré by rajón charakterizovali a podnecovali jeho hospodársky rozvoj.

Požiadavku ekonomického obsahu administratívneho členenia nachádzame ešte koncom XVIII. storočia u revolucionára, demokrata Radiščeva a v prvej polovici XIX. storočia u revolucionára a publicistu Ogareva. Bolo to však iba prvotné jadro myšlienky. V sovietskom zriadení sa na začiatku presadzovalo administratívne členenie bez jednotnej úpravy, preto sa čoraz viac prejavovala nutnosť vypracovať jednotné teoretické zásady rajónovania. VI. zjazd Sovietsov r. 1919 uložil preto Všeruskému centrálnemu výkonnému výboru túto úlohu. Pre jej splnenie sa utvorila administratívna komisia na čele s M. F. Vladimírskim.⁵ Komisia zvolila pre nové členenie nasledovné hľadiská:

1. koncentrácia priemyslu,
2. koncentrácia technických kultúr,
3. delenie na menšie rajóny podľa zásady priťahovania obyvateľstva k priemyselno-rozdeľovacím centráam,
4. smer a charakter dopravných ciest,
5. počet obyvateľstva,
6. národnostná sústava obyvateľstva.

Hlavnú váhu majú prvé tri hľadiská. Centrom administratívnej hospo-

⁵ M. F. Vladimírskij, *Osnovnyje položeniija ustanovlenija granic administrativno-chozjajstvennych rajonov*, v knihe *Voprosy ekonomičeskogo rajonirovanija SSSR*, Sbornik statej 1917—1929, 55 a. d.; P. A. Alampijev, *Ekonomičeskoje rajonirovanije SSSR*, Gospolitizdat, Moskva 1959, 65.

dárskej jednotky má byť priemyselné proletárske centrum, priemyselná výroba je hybnou silou hospodárskeho rozvoja rajóna. Dôležitým momentom tvorby rajónov je prifahovanie obyvateľstva k týmto centrám.

Popri uvedenej komisii sa rozpracúvaním zásad rajónovania zaoberali aj ďalšie inštitúcie a jednotliví ekonómi. Špeciálna komisia Akadémie vied podľa poznatkov o prírodných zdrojoch a charaktere hospodárstva vytvorila sieť 22 rajónov. Komisia rajónovania pri Najvyššom soviete národného hospodárstva kládla ako zásadu rajónovania najracionálnejšie využívanie výrobných síl, najmä pracovných síl a prírodného bohatstva. Navrhovala pričleňovať k priemyselným centrám územie, ktoré tieto centrá potrebujú pre svoj hospodársky rozvoj. Vorobjev z Kostromského gubernského sovnarchozu navrhoval pri rajónovaní skúmať využívanie práce obyvateľstva rajónu a jeho prírodného bohatstva, pričom spracovateľský priemysel sa má rozvíjať pri náleziskách surovín a až do konečného spracovania. Hľadisko poľnohospodárskej ekonomiky sa uplatnilo pri prístupe Národného komisariátu poľnohospodárstva k rajónovaniu.⁶ Hlavnými hľadiskami boli: klíma, pôda, druhy pôd podľa úžitku, hustota obyvateľstva, rozloha oševnej plochy na jedno hospodárstvo, na 100 osôb, prostriedky obnovy úrodnosti pôdy a iné. Tento spôsob sa koncentroval príliš na jednu stránku hospodárstva a mnohé iné ignoroval. Uvedený nedostatok odstránila do určitej miery práca Centrálného štatistického úradu, ktorá vytvorila sieť rajónov na základe štatistických údajov o priemysle. Bolo to však statické poňatie, nezodpovedajúce dynamickým zmenám v minulosti ani v budúcnosti.

Všetkým prístupom k vypracovaniu teoretických princípov rajónovania i k delbe územia na menšie celky je jedno spoločné: hlavnou myšlienkou je hospodársky rozvoj územnej jednotky, teda využitie priestoru pre rozvoj v celom štáte. Rôzchádzajú sa však v tom, ktorým prvkom hospodárskeho rozvoja jednotky pripisujú takú či onakú váhu a ktorý prvok volia za hlavný článok rozvoja. Oddelené hľadiská viedli k čiastkovému riešeniu problému. Uvedené stanoviská a pohľady obohatili teoretické prístupy k územnému usporiadaniu hospodárstva, ale nevytvárali ucelené teórie.

Snaha o vypracovanie zásad rajónovania vyvrcholila tým, že z podnetu Sovietsu práce a obrany sa v Gosplane, založenom vo februári 1921, vytvorila sekcia pre rajónovanie, ktorá sa stala centrom riešenia týchto otázok. Jej hlavnou úlohou bolo rozpracovanie princípov ekonomického rajónovania a stanovenie konkrétnych foriem rajónovania. V priebehu prác tejto sekcie na teoretickej báze rajónovania sa vykryštalizovali tri hlavné princípy rajónovania:

1. vytvorenie územných hospodárskych celkov,

⁶ I. G. Aleksandrov, *Ekonomičeskoje rajonirovanije Rossii*, v knihe *Voprosy ekonomičeskogo rajonirovanija SSSR*, Gospolitizdat, Moskva 1957, 67 a d.

2. rozvoj hospodárstva rajónov tak, aby sa stalo stimulom rastu rajóna i celého národného hospodárstva,

3. energetický princíp ako zásada hospodárskej činnosti v rajónoch.

1. Vytváranie územných hospodárskych celkov malo zabezpečiť riešenie základného ekonomického problému — rozvoja a rastu národného hospodárstva — prostredníctvom využívania možností poskytovaných priestorom a tvorby potenciálu územných celkov. Hospodársky rozvoj rajónov mal čeliť aj prílišnej centralizácii riadenia národného hospodárstva, ktoré sa uskutočnilo prevažne po odvetvovej línii, teda oddelene po odvetviach a neumožňovalo tak dostatočne komplexné riešenie ekonomických problémov s výhodami plynúcimi z nadväznosti odvetví. Myšlienkou, „že pri veľkom hospodárstve nemožno dosiahnuť všestranný hospodársky rozkvet, ak sa k výstavbe jeho ekonomiky nepritiahnu všetky sily hospodárstva, čo nemožno uskutočniť pri plne centralizovanej štruktúre“,⁷ vyjadrili sovietski ekonómi úlohu rajónovania z vyššie uvedeného hľadiska. Rajóny mali, pravda, tvoriť určitú protiváhu, doplnenie centra nie v zmysle protichodných cieľov a voľby prostriedkov na ich dosiahnutie, ale v zmysle vytvárania hospodárskeho potenciálu rajónov z hľadiska hlbšie poznaných možností rozvoja ich hospodárstva. Preto Gosplan navrhol vydeliť ako rajón „určité osobitné, ekonomicky zavŕšené (ale nie uzavreté) územie štátu, ktoré by predstavovalo, vďaka určitej kombinácii jeho prírodných osobitostí, trvalých hodnôt (t. j. kultúrnych bohatstiev minulosti), obyvateľstva s jeho spôsobom života a pripravenosťou pre výrobnú a vôbec hospodársku činnosť, určitú potenciú pre plnenie tej, či onej funkcie v celkovej hospodárskej dynamike krajiny“.⁸

2. Stimulom rastu hospodárstva sa mali rajóny stať jednak deľbou práce, jednak kombinovaním hospodárskych procesov. Deľba práce sa uskutočňuje voľbou výroby, na ktorú sa rajón špecializuje, teda špecializáciou na základe najvýhodnejších podmienok, ktoré rajón pre túto výrobu poskytuje, a tiež výmenou medzi rajónmi, lebo rajóny nemajú tvoriť uzavreté hospodárstva, ale účinné súčasti národného hospodárstva. Kombinovanie hospodárskych procesov vnútri rajóna má zas umožniť umocňovanie potenciálu jeho hospodárstva využívaním vzájomných vzťahov odvetví.

3. Energetický princíp, ktorý bol v širšom zmysle rozvinutý už v pláne GOELRO, stanovili sovietski ekonómi ako základný princíp rajónovania, vychádzajúc z kritiky iných prístupov, a to najmä rajónovania na základe štatistického príznaku rovnorodosti, rajónovania podľa centier a podľa spojov. Energetický princíp sa mal pri rajónovaní použiť v tom zmysle, aby vyčlenenie rajónov zabezpečovalo maximálnu pracovnú schopnosť — energetiku každého rajóna, najracionálnejšie vynakladanie práce, do-

⁷ I. G. Aleksandrov, *Ekonomičeskoje rajonirovanije Rossii*, c. d., 70.

⁸ I. G. Aleksandrov, c. d., 70.

sahovanie najväčšieho pracovného efektu pri najnižších nákladoch. Energetický princíp rajónovania je spätý priamo s energetikou v užšom zmysle, ako prostriedkom k dosahovaniu želaného efektu, pričom rajónovanie by napomáhalo zas samému procesu elektrifikácie hospodárstva.

Nakoľko rajón mal zahrňovať celý hospodársky život územnej jednotky, kládli si pracovníci Gosplanu otázku, ktorej stránke hospodárskeho života treba dať pri rajónovaní prednosť: odbytu, výrobe, spojom a pod. Ako najdôležitejší prvok hospodárstva, najviac spätý s územím, vybrali výrobu. Na základe výroby, jej špecializácie a kombinovania vytvára sa rajón ako forma všetkého hospodárskeho života územnej jednotky. Centrá výroby hlboko vplývajú na územie, ktoré ich obklopuje, ovplyvňujú kvalifikáciu obyvateľstva, vytvárajú odbytové trhy, vplývajú teda i na hospodárske procesy, ktoré nie sú bezprostredne späté so samou výrobou. Hlavným princípom rajónovania — priestorového usporiadania hospodárstva je teda princíp energetický — výrobný. Voľba výroby ako hlavného kritéria rajónovania však podľa názoru sovietskych ekonómov neznamená zanedbanie výmeny; ako dôležitá stránka rajónovania sa skúma medzirajónová výmena, ktorá je predpokladom uplatnenia špecializácie rajónov.

Pri rozpracovaní teoretických zásad rajónovania určili sovietski ekonómi aj postup, ktorý sa mal použiť pri vytváraní rajónov:⁹

1. Základom projektovania rajóna je určenie hlavnej špecializácie. V závislosti od nej sa načrtne približná konfigurácia rajóna s určením miest majúcich výrobné prvky nevyhnutné pre stanovený cieľ. Rajón sa detailne preskúma z hľadísk prirodzene historických a ekonomických. Stanoví sa plán výroby rajóna na báze novej techniky, kapitálových vkladov, kvalifikácie obyvateľstva. Potom sa preverí správnosť zvolenej špecializácie a vypracuje kombinovaná forma výrobnjej organizácie.

2. Druhou etapou je prieskum dopravných podmienok rajóna z hľadiska vnútornej i vonkajšej výmeny tovarov.

3. Tretiu etapu tvorí určenie hospodárskych centier rajóna.

4. Záverom sa zostaví hospodárska bilancia každého rajóna.

Na základe vytýčených princípov rozdelili roku 1921 pracovníci Gosplanu územie ZSSR na 21 veľkých rajónov, 12 v európskej časti a 9 v ázijskej časti.¹⁰

⁹ *Ekonomičeskoje rajonirovanije Rossii*, doklad Gosplanu III. sessii VCIK, Voprosy ekonomičeskogo rajonirovanija, 122.

¹⁰ *Európske Rusko:*

1. Severozápadný s centrom v Petrohrade.
2. Severovýchodný s centrom v Archangelsku.
3. Západný s centrom v Smolensku.
4. Centrálnopriemyselný s centrom v Moskve.
5. Centrálnočiernozemný s centrom vo Voroneži.
6. Vjatsko-veltlušský s centrom vo Vjatke.

Takto navrhnuté rajónovanie posúdili viaceré inštitúcie a XII. zjazd strany. Zjazd navrhol považovať návrh Gosplanu a komisie VCIK za pracovnú hypotézu, ktorú treba dopĺňovať a uskutočniť predbežne v dvoch rajónoch — Uralskom ako priemyselnom a Severokaukazskom ako poľnohospodárskom.

Teoretické princípy rajónovania nadväzovali na priestorové aspekty plánu GOELRO ďalším rozvíjaním energetického princípu v širšom zmysle a tiež makroekonomickým pohľadom na priestorové riešenie ekonomických problémov. V rajónovaní tvorba hospodársky zdatných územných celkov nevychádzala priamo z účinkov jadra, ale z delby územia podľa ekonomických aspektov. Ale tu je tiež jedným z dôležitých hľadísk rozvoja územných celkov voľba špecializovanej výroby na základe podmienok poskytovaných územím, ktorá má jednak veľkú váhu v odvetvovej štruktúre rajóna veľkosťou objemu svojej výroby jednak do značnej miery určuje ráz kombinovania výrob, kompletovania hospodárskeho rozvoja rajóna. V tomto dvojakom zmysle tiež plní úlohu určitého jadra hospodárskeho života v rajóne. Nie je to však už len jedno odvetvie zvolené ako progresívne, ale v rozličných rajónoch odlišné odvetvia zvolené ako špecializácia na základe špecifických podmienok daného územia.

Rajónovanie vytvorilo značne ucelenú teóriu priestorového usporiadania hospodárstva svojím chápaním územných hospodárskych celkov ako (vo veľkej miere) samostatných jednotiek s určitým komplexom hospodárstva, skúmaním podnetov rastu tohto hospodárstva, so vzájomnými výmennými vzťahmi týchto celkov ako nadväznými líniami, ktorými sa celky integrujú do národného hospodárstva. Týmto poňatím priestorového aspektu riešenia ekonomických problémov bolo rajónovanie prínosom i v rámci priestorových teórií vo svetovom meradle. Nemarxistické teórie sa až pred druhou svetovou vojnou usilovali teoreticky skúmať a vytvárať celkové usporiadanie ekonomickej činnosti v priestore, a to

-
7. Stredno-volžský, s centrom v Samare.
 8. Uralský s centrom v Jekaterinburgu.
 9. Juhozápadný s centrom v Kijeve.
 10. Južný banícky s centrom v Charkove.
 11. Juhovýchodný s centrom v Saratove.
 12. Kaukazský s centrom vo Vladikaukaze.
 - Ázijské Rusko:*
 13. Západosibírsky s centrom v Omsku.
 14. Kuznecko-altajský s centrom v Tomsku.
 15. Jenisejský s centrom v Krasnojarsku.
 16. Lensko-angarský s centrom v Irkutsku.
 17. Jakutský s centrom v Jakutsku.
 18. Západno-kirgizský s centrom v Orenburgu.
 19. Východno-kirgizský s centrom v Semipalatinsku.
 20. Turkeštanský s centrom v Taškente.
 21. Republika Ďalekého východu s centrom v Čite.

na základe mikroekonomických rozhodnutí firiem.¹¹ Teória rajónovania je pri snahe o priestorové usporiadanie hospodárstva výrazom jednak makroekonomického pohľadu z aspektu celého národného hospodárstva, jednak pohľadu z hľadiska územných hospodárskych celkov, ktoré svojím teritoriálnym obsahom dávajú makroekonomickému aspektu novú kvalitu, odlišnú od makroekonomického poňatia odvetvového.

Značný význam v rajónovaní má i možnosť riadenia menších celkov v rámci štátu, a to jednak z toho hľadiska, že plánovité riadenie nemusí byť totožné len s centralistickým odvetvovým riadením s jeho nedostatkami, jednak umožňuje komplexné riadenie hospodárstva územného celku, a tým lepšie využívanie výhod komplexov.

Teória rajónovania bola teda prínosom z hľadiska vtedajšej úrovne teoretických priestorových poznatkov a bázou pre ďalšie skúmanie priestorových aspektov ekonomických problémov.

V priebehu ďalších rokov sa však čoraz väčšími uplatňovalo oddelené odvetvové rozmiestenie. Rozvoj hospodárskeho potenciálu územných celkov v zmysle ideí rajónovania strácal svoj obsah. Kompletovanie hospodárstva vytváraním vzájomných zväzkov odvetví bolo do značnej miery nahradzované hromadením výrob rôznych odvetví v rajónoch. Nevytvorila sa ani nová teória priestorového usporiadania hospodárstva, ani ucelená teória rozmiestovania výrobných síl. Hlavné smery rozmiestovania určovali smernice zjazdov strany, ktoré obsahovali aj podnety pre vytváranie komplexného rozvoja v rajónoch. Prejavila sa i snaha zvýšiť účinnosť rajónovania organizačnými zmenami siete rajónov. Tieto opatrenia boli výrazom úsilia o posilnenie hospodárskeho potenciálu územných celkov, ktoré mali prispieť k odstraňovaniu nedostatkov osobitného odvetvového rozmiestovania. Tomuto cieľu malo slúžiť aj rozhodnutie VII. zasadnutia Najvyššieho soviету roku 1957 o presadzovaní územného princípu do riadenia priemyslu a stavebníctva. Napriek správne stanoveným úlohám pre posilnenie hospodárstva oblastí a zabezpečenie zladenosti hospodárskej činnosti na ich území bol aj tento prístup poznačený prevahou organizačných opatrení, chýbalo vytvorenie ekonomických predpokladov.

Komplex — základ hospodárskeho rozvoja územných celkov

Kolosovského teoretické princípy

Malá ekonomická účinnosť prevažne organizačných reforiem rajónovej siete a riadenia hospodárstva územných celkov vyžadovala čoraz naliehavejšie hlbšie teoretické rozpracovanie prístupov k podnecovaniu hos-

¹¹ R. Lacko, *Nemarxistická priestorová ekonomika od teórií lokalizácie po regionálnu vedu*, kandidátska dizertačná práca EÚ SAV, 1967, 70.

podárskeho rozvoja rajónov. Komplexný, proporcionálny rozvoj územných hospodárskych celkov bol totiž ako zásada proklamovaný, ale pôsobením osobitného rozmiestovania odvetví strácal svoj ekonomický obsah. Išlo teda najmä o hľadanie ciest komplexného rozvoja prostredníctvom analýzy možností vytvárania a využívania vzájomných zväzkov odvetví a prehlbovania pojmu komplexnosti.

Problematika tvorby a analýzy komplexov sa stala stredobodom pozornosti teoretikov, najmä v šesťdesiatych rokoch. Ale už v období po XVIII. zjazde strany, keď sa priestorové riešenie ekonomických problémov stalo znovu naliehavým v súvislosti so stanovenou úlohou dohoniť a predbehnúť na ekonomickom poli kapitalistické štáty, sa N. N. Kolosovskij usiloval prispieť k rozpracovaniu teórie rajónovania a rajónových komplexov.

Podstata Kolosovského prístupu spočíva v dvoch základných momentoch: v riešení národohospodárskej úlohy prostredníctvom rozvoja hospodárstva v územných celkoch a v rozpracúvaní teórie komplexného rozvoja, ako cesty k posilňovaniu hospodárskeho potenciálu rajónov.

Úloha vytýčená XVIII. zjazdom si vyžiadala určenie objemu výroby pre každé odvetvie z hľadiska celého štátu. Kolosovskij hľadal cestu, ako tieto úlohy odvetví splniť prostredníctvom rajónov. Navrhol: 1. načrtnúť všeobecné kontúry hospodárskeho systému a výrobných úloh pre každý rajón, 2. preskúmať prírodné bohatstvo, obyvateľstvo a jestvujúce hospodárstvo rajónov, vytvoriť charakteristiku reálnych výrobných možností podľa troch kategórií — výroby medzirajónového významu, výrob, ktoré nie sú charakteristické pre špecializáciu, majú vnútrorajónový význam a výrob, ktoré nemajú perspektívu rozvoja v rajóne, 3. zatriediť rajóny podľa výrobných súborov do „semejstva“¹² 4. vytypovať tie výroby v rajónoch, ktoré majú rozhodujúci význam.

Na základe podrobnej analýzy hospodárskeho života rajónov, vychádzajúcej z vyššie stanovených zásad, sa vytvorila nová sieť 26 rajónov. Pritom venoval Kolosovskij, nadväzujúc na princípy rajónovania v dvadsiatych rokoch, veľkú pozornosť výrobe elektrickej energie v rajónoch, a tiež otázkam dopravy. Hlavný problém pri riešení zlepšenia dopravy ako faktora hospodárskeho rozvoja nevidel v predlžovaní dopravnej siete, teda v prekonávaní vzdialeností na veľkom území, ale v intenzifikácii železničnej dopravy na základe koncentrácie tokov nákladov tak, aby čo najlepšie slúžila medzirajónovým zväzkom i vnútrorajónovým potrebám.

V rámci rozvíjania priestorového aspektu pri riešení ekonomických

¹² a) Skupina uhoľno-metalurgických rajónov, b) skupina hydroenergeticko-naftových komplexov, c) skupina s prevládajúcim spracovateľským priemyslom, d) so spracovateľským priemyslom s prevahou potravinárstva a ľahkého strojárstva, e) skupina severných lesných rajónov.

úloh sa Kolosovskij venoval teoretickému rozpracovaniu zásad tvorby komplexov tak, aby sa komplex stal formou rozvoja hospodárstva rajónov prostredníctvom vytvárania vzájomných zväzkov odvetví. V zmysle obohatenia týchto zväzkov rozvinul pojem komplexu v porovnaní s poňatím kombinovanej výroby v pláne GOELRO, ktoré malo význam viac energetický a dopravný. Svojím chápaním komplexu — nielen ako jednoduchého zoskupenia podnikov na určitom území, ale vzájomne podmieneného zoskupenia — prekonával vplyv odvetvového rozmiestovania na ponímanie komplexu; toto rozmiestovanie totiž zbavovalo komplex jeho podstaty — vzájomnej nadväznosti odvetví. V rámci komplexu chápal úlohu špecializácie nielen ako výroby s najlepšimi podmienkami v rajóne a s veľkým objemom v odvetvovej štruktúre, ale ako výroby ovplyvňujúcej ďalšie odvetvia, meniacej kvalitu priestoru.

Kolosovskij hľadal v mnohorakosti výrobných zväzkov v rajóne opakujúce sa elementy — typ výrobného procesu.¹³ Typické, stále spojenie výrobných procesov, vznikajúcich vzájomne podmienene okolo hlavného procesu, pre daný druh energie a suroviny, nazval „energeticko-výrobným cyklom“. Pre typológiu rajónov stanovil Kolosovskij 8 cyklov: 1. pyrometalurgický cyklus čiernych kovov; 2. pyrometalurgický cyklus farebných kovov; 3. naftoenergochemický cyklus; 4. súbor hydroenergopriemyselných cyklov; 5. súbor cyklov spracovateľského priemyslu v rajónoch spotreby; 6. lesoenergetický cyklus; 7. súbor priemyselne agrárnych cyklov; 8. hydromelioračný priemyselno-agrárny cyklus.

Cykly považoval Kolosovskij za model pre typológiu rajónov a jeho význam videl najmä v tom, že umožňoval charakterizovať výrobné územné komplexy v určitej nadväznosti vnútri cyklu. Bolo mu jasné, že rajónové komplexy nie sú súhrnom výrobných cyklov, pospájania uvedených cyklov môžu byť veľmi rôznorodé. Zoskupil rajóny do piatich „smejstv“ podľa prevládajúcich foriem výroby. Každé „smejstvo“ rozložil na rad rajónov, ktorý sa vytvoril pri prechode od jedného komplexu výroby k druhému v závislosti od vzťahov „dirigujúcich“ foriem energie, surovín a s nimi spätých foriem výrobných cyklov. Charakteristiku rajónov prehĺbil ďalšími ukazovateľmi vo dvoch skupinách: 1. sily výrobných procesov (spotreba elektriny v rajóne v pomere k celozväzovej a iné), 2. sily prírodných procesov (typ vzdušných mäs, zonálnosť a iné). Touto doplňujúcou charakteristikou si preveril správnosť zadelenia rajónov do „smejstv“ a vnútri nich do radov.

Prínos Kolosovského teoretického prístupu je najmä v tom, že oživil zásadu tvorby územných hospodárskych celkov a použil ju pri riešení národohospodárskej úlohy. Využitím priestoru pre hospodársky rozvoj usiloval sa prekonať nedostatky úzkeho odvetvového prístupu k ekono-

¹³ N. N. Kolosovskij, *Osnovy ekonomičeskogo rajonirovanija*, Gospolitizdat, Moskva 1958, 142 a ď.

mickým problémom. Kolosovského chápanie priestorového aspektu ekonomiky znamenalo nové poňatie i z hľadiska priestorových teórií vôbec. V tom čase boli síce už známe prístupy Palandera a Löscha k vypracovaniu teórie oblastí ako makroekonomické prístupy, ale neznamenali rozpracovanie teórie pre riešenie úloh celého národného hospodárstva.

Závažný je i Kolosovského prínos pre chápanie podstaty a zložitosti rajónových komplexov a úlohy špecializácie v nich. Otvoril cestu pre ďalšie skúmanie v tomto smere, uskutočnené sovietskymi ekonómami neskôr.

Rozpracúvanie teórie komplexov v šesťdesiatych rokoch

V charakteristike komplexu a komplexného rozvoja rajónov v období vplyvu odvetvového rozmiestovania sa komplex chápal v značnej miere ako súčet výroby viacerých odvetví v rajóne, ktoré mali zabezpečovať najmä potreby rajóna, čiže vytvárali by určitú autarkiu rajóna. Nodostatky tohto prístupu boli však čoraz citeľnejšie v stratách vznikajúcich z nevyužitia vzájomných zväzkov odvetví. Preto tak ako u Kolosovského, aj u ekonómov v šesťdesiatych rokoch sa analýza podmienok pre vytváranie hospodárskeho potenciálu rajónov sústredila na skúmanie tvorby komplexov prostredníctvom nadväznosti odvetví. V rámci komplexu nadobúda i úloha špecializovaného odvetvia zasa značnú váhu a mení sa jej vplyv na komplex. Zo vzájomného vzťahu špecializácie a komplexu vyplýva členenie odvetví, ktorých výroby sa v rajónoch rozvíjajú, na niekoľko skupín:¹⁴

1. odvetvia celozväzového významu (špecializácie),
2. odvetvia obsluhujúce špecializáciu,
3. odvetvia vyrábajúce predmety miestnej spotreby.

Správne proporcionálne spojenie týchto skupín odvetví sa považuje za dôležitú podmienku komplexného rozvoja rajónov.

Špecializácia si však vyžaduje značnú koncentráciu, kooperáciu a kombinovanie, aby sa jej výsledky mohli uplatniť čo najefektívnejšie. To znamená, že riešenie otázok rozmiestovania sa nemôže sústrediť na jednotlivé podniky, ale na celé komplexy. Z tohto hľadiska vychádza A. E. Probst pri rozbere tvorby komplexov. Rozlišuje dva druhy: a) územno-priemyselný komplex centra, b) rajónový výrobný-územný komplex.¹⁵

Územno-priemyselný komplex centra je ohraničený geografickým bo-

¹⁴ J. G. Fejgin, *Razmeščenije proizvodstva pri kapitalizme i socializme*, Gospolitizdat, Moskva 1958, 441.

¹⁵ A. E. Probst, *Razmeščenije socialističeskoj promyšlennosti. Teoretičeskije očerki*, Izdatelstvo ekonomičeskoj literatury, Moskva 1962, 106 a. d.

dom alebo centrom, nezaberá veľké územie. Základ, jadro centra tvorí: 1. niekoľko rôznorodých podnikov jedného odvetvia, 2. rôznorodé podniky jedného alebo viacerých odvetví navzájom spätých, 3. priemyselný kombinát. V blízkosti týchto základných podnikov sa rozmiestujú ďalšie podniky, ktoré tvoria okolo jadra komplexu koncentrované kruhy — koncentry. Prvý koncentr tvoria podniky výrobou úzko späté so základnými podnikmi, využívajú ich produkciu, odpady, alebo dopĺňujú vytváranie pracovných príležitostí. Spolu so základnými podnikmi určujú výrobný profil komplexu. Druhý koncentr tvoria podniky obsluhujúce výrobné potreby jadra a prvého koncentru. Tretí koncentr sú podniky obsluhujúce obyvateľstvo, pracujúcich jadra a ostatných koncentrov. Štvrtý a piaty koncentr vytvárajú podniky nepriemyselného typu, poľnohospodárske a dopravné. Šiesty koncentr sú nevýrobné podniky a zariadenia — obchodné, kultúrno-vzdelávacie, liečebné a iné.

V rajóne sa vytvára viac územno-priemyselných komplexov centier. Ich špecializácia vedie ku kooperácii, ktorá tesnejšie spája výrobné bunky v celok — rajónový výrobný-územný komplex. Mnohoraké komponenty rajónového výrobného komplexu sa spájajú do ekonomického celku nielen vnútornými zväzkami, ale aj vonkajšími zväzkami s inými rajónmi. Rajón predstavuje jednak ukončený ekonomický celok a súčasne je jedným z funkčných orgánov celého národohospodárskeho organizmu.

Komplexný rozvoj ako formu hospodárskeho rozvoja územného celku, ako rajónotvorný faktor skúma aj P. M. Alampijev. Za jeden z prvkov komplexu považuje plánovitosť, ktorá zabezpečuje racionálne ekonomicky výhodné spájanie odvetví výroby, preto komplexný rozvoj, najmä vo vyššej forme považuje za možný iba v socializme. Komplex rajóna, jeho plánovitú tvorbu považuje za jeden z najdôležitejších rajónotvorných faktorov, ktorým sa vytvára celistvosť socialistického hospodárstva na území rajóna. Analýzou prvkov vytvárajúcich komplexy dochádza Alampijev k trom druhom komplexov:¹⁶ 1. elementárny technicko-ekonomický komplex, 2. územný výrobný komplex a 3. rajónový národohospodársky komplex.

Prvý typ komplexu charakterizuje ako značne trvalé spájanie navzájom závislých podnikov rozličných výrobných odvetví. Jeho základ tvoria zväzky určené technológiou a ekonomikou výroby. Súbor rovnorodých alebo tesne navzájom spätých elementárnych technicko-ekonomických komplexov rozmiestnených na kompaktnom území tvorí územný výrobný komplex. Z požiadavky územnej kompaktnosti tohto komplexu vyplýva, že niektoré zväzky zostávajú mimo tohto územia a tvoria z jeho hľadiska vonkajšie zväzky. Kvalitu zväzkov ako vonkajších alebo vnútorných

¹⁶ P. M. Alampijev, *Ekonomičeskoje rajonirovanije SSSR*, Kniga 2, Izdatel'stvo ekonomičeskoj literatury, Moskva 1963, 71 a. d.

určuje pre veľké rajóny „hranične normálna vzdialenosť“ nákladov po železnici. Súbor tesne poprepletaných niekoľkých územných výrobných komplexov tvorí rajónový národohospodársky komplex. Podstatná je tu plánovitost jeho vytvárania, lebo umožňuje plánovitý rozvoj a plnú vzájomnú spätost odvetví v rajóne, a tým formovanie jednotného hospodárskeho systému okolo odvetví špecializácie. Plánovitost je podmienkou plnosti komplexu. Závažný je Alampijevov záver, že hĺbku komplexného rozvoja nemožno dať do priamej úmernosti s rozmermi rajóna, ako sa s tým stretávame u niektorých ekonómov. Rozmery rajóna totiž nie vždy zodpovedajú kapacite a rôznorodosti výrobných síl rajónov.

Komplexom ako základom ekonomického rozvoja rajónov a prostriedkom zvýšenia jeho efektívnosti sa v šesťdesiatych rokoch zaoberá aj E. B. Alajev.¹⁷ Osnovu ekonomického rajóna tvorí podľa neho výrobný komplex, ktorý zahrnuje všetky odvetvia materiálnej výroby na území rajóna. Odvetvia komplexu rozdeľuje podobne ako Fejgin, Probst a iní. Zahrnutím výrobných sfér do komplexu sa vytvára hospodársky komplex ekonomického rajóna. Tento prístup Alajeva k prehĺbeniu plnosti komplexu je charakteristický pre jeho prínos k rozpracovaniu teórie komplexov.

Pre analýzu komplexu z hľadiska vzťahu výroby k miestnym podmienkam v rajóne vytypúva Alajev „elementárne časti“ hospodárskeho komplexu: 1. výroba, 2. pracovné zdroje, 3. nevýrobná sféra, 4. prírodné zdroje, 5. územie. Usiluje sa určiť funkcionálnu závislost výroby a ostatných prvkov komplexu a hľadá cesty zvyšovania účinnosti týchto prvkov v komplexe.

Tvorba komplexov, dosiahnutie čo najväčšej komplexnosti v zmysle optimálnej proporcionálnosti a vzájomnej spätosti medzi odvetviami a medzi výrobou i ostatnými prvkami je cieľom komplexného rozvoja. Za základnú otázku považuje stanovenie optimálnych proporcií rozmiestenia odvetví materiálnej výroby, preto navrhuje viaceré spôsoby vytvárania komplexov vo výrobe:

1. Regionálny priemyselný komplex — ako skupina podnikov, kombinátov s výrobou celozväzového významu spätá líniou výroby.

2. Lokálny odvetvový priemyselný komplex — firma, sa vytvára na princípe spoločnej technológie, rovnorodosti produkcie, kooperačných zväzkov medzi podnikmi, kombinácie výroby, spoločného spotrebiteľa. Má upevniť reálne jestvujúci komplex podnikov.

3. Agrárno-priemyselný komplex spája poľnohospodárstvo s priemyselným spracovaním jeho produkcie pri racionálnej špecializácii a kooperácii poľnohospodárskych a priemyselných podnikov.

Popri hlavných odvetviach výroby venuje Alajev z hľadiska zvyšovania

¹⁷ E. B. Alajev, *Effektivnost kompleksnogo razvitija ekonomičeskogo rajona*, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1965.

ekonomickej efektívnosti pozornosť aj pomocným odvetviam všeobecného významu, ako energetike, stavebníctvu, údržbe, doprave a iným, ktoré zabezpečujú „tyl“ hlavných odvetví špecializácie a vplývajú na jej produktivitu.

Pri posudzovaní ďalších elementárnych častí komplexu treba si všimnúť, že Alajev venuje oveľa väčšiu pozornosť pracovným silám, a najmä nevýrobnej sfére, než prírodným zdrojom, hoci ináč sa v literatúre stretávame práve s veľkým dôrazom na prírodné zdroje. Pracovnú silu stavia na inú úroveň ako ostatné zdroje. Človeka považuje nielen za objekt ekonomickej politiky rozmiestovania výrobných síl, ale za jej hlavný subjekt. Rajóny skúma jednak z hľadiska zabezpečenia pracovnými silami, jednak sleduje čo najplnšiu zamestnanosť prostredníctvom komplexného rozvoja hospodárstva. Nevýrobná sféra sa zahrnovala do komplexov buď len deklaratívne, alebo ako súčasť popri výrobnnej sfére pri rozoberaní štruktúry komplexov. U Alajeva vystupuje z hľadiska zvýšenia ekonomickej efektívnosti výrobnjej sféry i celého komplexu. Je spätá s výrobou nielen sprostredkované, cez pracovné sily a obyvateľstvo, ale aj bezprostredne, vplyvom investícií do nevýrobnej sféry na efektívnosť investícií do výrobných fondov. Alajev analyzuje osobitné prejavy vplyvu nevýrobnej sféry na hospodársky život v rajónoch. Podľa neho nevýrobná sféra vyžaduje pri formovaní hospodárskeho komplexu aspoň toľko pozornosti ako výrobná.

Skúmaním prístupov rôznych autorov k charakterizovaniu a tvorbe komplexov možno vysledovať dve línie: prehĺbovanie pojmu komplexnosti a zmenu v chápaní špecializácie. Pojem komplexnosti, čiže stupňa tvorby komplexu, nadobúda väčšiu hĺbku tým, že sa prechádza od mnohorakosti výrobných zväzkov k zahrnovaniu i nevýrobnej sféry do komplexu. Táto zmena prechádza určitými stupňami: u Kolosovského je zjavné pochopenie významu nevýrobnej sféry v komplexe, ale vyjadrené je len deklaratívne, nie je brané do úvahy pri tvorbe komplexov. U Probstu je nevýrobná sféra už zabudovaná do štruktúry komplexov, ale viac ako nevyhnutná podmienka fungovania výrobnjej sféry, ako určitá kvantitatívna zložka komplexu. U Alampijeva je prechod od výrobných zväzkov k širšiemu poňatiu komplexu vyjadrený prechodom od prvých dvoch druhov komplexu k vrcholnému typu. Alajev však už vyjadruje i kvalitatívnu stránku novej zložky komplexu — nevýrobnej sféry jej vplyvom na ekonomickej efektívnosť najmä investícií do sféry výrobnjej. Prehĺbovanie pojmu komplexu sa teda uskutočňuje jednak samým zahrnovaním nevýrobnej sféry doň a jednak spôsobom, akým sa vyjadruje funkcia nevýrobnej sféry v komplexe. Ide teda o zmenu tvorby komplexu a zvyšovanie jeho ekonomickej efektívnosti.

Špecializácia ako základ komplexu prechádza tiež vývojovou zmenou. Jej voľba, určenie, ktoré odvetvie sa má stať odvetvím špecializovaným, sa opiera najmä o prieskum lokalizačných faktorov, ako predpokladu

najnižších výrobných nákladov. Na tomto základe sa špecializácia posudzuje ako odvetvie s veľkou váhou v odvetvovej štruktúre rajóna, teda z kvantitatívneho hľadiska. Ale sovietski ekonómi sa čoraz viac zaoberajú skúmaním vplyvu odvetvia špecializácie na ekonomiku rajóna. Tento postreh je vyjadrený u Kolosovského a fakticky rozpracovaný najmä u Probst. Jeho koncentry sú vlastne vyjadrením vplyvu špecializácie na ekonomické zväzky v rajóne, ktoré sú do značnej miery vyvolanými efektami špecializácie. Toto základné odvetvie, jadro komplexu teda už nielen využíva podmienky v priestore dané, ale samé na priestor pôsobí, premieňa ho.

Zmenou pojmu komplexnosti a úlohy špecializácie v priestore sa v teórii špecializácie a komplexného rozvoja, popri analýze vplyvu priestoru na rozmiestované aktivity, čoraz viac presadzuje skúmanie vplyvu týchto aktivít navzájom, na zmeny, ktoré rozmiestované podniky v priestore vyvolávajú. Tým sa prehľbuje chápanie priestoru a modifikujú sa spôsoby rozvíjania hospodárskeho potenciálu územných celkov ako stimulov rastu národného hospodárstva.

Lokalizačné faktory a miesto odvetví v komplexoch

Tým, že sovietski ekonómi už v začiatkoch rozvíjania teoretických priestorových princípov pristupovali k priestoru z hľadiska makroekonomického, rozvinuli prístup prostredníctvom rozvoja územných hospodárskych celkov do značnej hĺbky. I keď nevytvorili na tejto báze v pravom zmysle slova ucelenú teóriu priestorového usporiadania hospodárstva, preda prínosom viacerých autorov k súborom problémov vypracovali do značnej miery ucelené prístupy s vnútornou súvzťažnosťou myšlienok.

V oblasti druhého spôsobu riešenia priestorových problémov — rozmiestovania na základe využívania lokalizačných faktorov, sovietski ekonómi nevypracovali ucelenú teóriu, budovali vlastne na podkladoch, ktoré poskytovala Weberova lokalizačná teória. Volili však pritom také spôsoby rozvíjania použitia lokalizačných faktorov, ktoré vyhovovali chápaniu fungovania hospodárstva a jeho riadenia v novom spoločenskom zriadení. Tento spôsob riešenia priestorových otázok možno sledovať v troch rovinách:

1. voľba rozmiestovania podnikov na základe lokalizačných faktorov, najmä pri presadzovaní odvetvového vplyvu na rozmiestovanie;
2. voľba špecializácie v rajónoch na báze lokalizačných faktorov, ktorá zabezpečujú minimálne výrobné náklady;
3. rozpracovanie lokalizačných faktorov z hľadiska rozmiestovania celých odvetví a na jeho základe posudzovanie miesta rozličných odvetví v komplexoch rajónov.

Prvý spôsob by sa mohol vysledovať analýzou rozhodovania o rozmiest-

ťovaní nových podnikov od prípadu k prípadu, alebo pri rozbere jednotlivých lokalizačných faktorov v čiastkových prácach. Ucelený teoretický prístup nie je vypracovaný. V uzneseniach zjazdov je zjavná váha zdrojov surovín, spotrebiteľa a dopravného faktora, ktorého význam vyplýva z prvých dvoch faktorov. Druhý prístup k voľbe špecializácie možno dedukovať z toho, akým spôsobom sa určuje odvetvie ako špecializované v odvetvovej štruktúre rajónov pri tvorbe komplexov. Podmienky, ktoré rajón poskytuje ako výhodné pre rozmiestenie špecializovanej výroby, sú vyjadrené lokalizačnými faktormi: zdrojom surovín, paliva, energie, pracovnými silami, blízkosťou spotrebiteľa. Tieto faktory do značnej miery určujú aj charakteristiku rajónov ako územných hospodárskych celkov v zmysle súboru daností, ktoré priestor poskytuje pre rozmiesťovanie.

Až tretí spôsob rozpracovanie rozmiesťovania odvetví a ich miesta v komplexoch rajónov je zahrnutý do určitého celku z hľadiska teoretických princípov. Je to celok vytvorený jednotným aspektom požiadaviek rozmiesťovania odvetví, pričom sa však osobitne analyzujú špecifiká rozmiesťovania jednotlivých odvetví.

Špecifiká rozmiesťovania odvetví vyjadrujú sovietski ekonómi tým, že vytypujú hlavné lokalizačné faktory, ktoré pri rozličných odvetviach majú odlišnú váhu pri voľbe rozmiesťovania. Vychádzajú z dôkladnej charakteristiky osobitostí výroby jednotlivých odvetví, ktoré tvoria bázu pre určovanie faktorov rozmiesťovania.¹⁸ Ide pritom prevažne o „klasické“ lokalizačné faktory: náleziská surovín, palivovo-energetickú bázu, pracovné sily, dopravné náklady, lokalizácia spotrebiteľov. Ich škála sa však rozširuje najmä o technický pokrok, ktorý sa stáva jedným z najúčinnejších faktorov. Jeho pôsobenie je však vyjadrené prevažne účinkom na váhu základných lokalizačných faktorov pri rozhodovaní o rozmiesťovaní. Technický pokrok teda skôr posúva „proporcie“ týchto faktorov než eliminuje ich význam.

Osobitosť prístupu sovietskych ekonómov k rozmiesťovaniu na základe lokalizačných faktorov spočíva tiež v tom, že čoraz viac berú do úvahy vplyv zvolenej lokalizácie na základné faktory. Do faktorov rozmiesťovania zahrňujú aj doteraz vytvorené rozmiesťovanie a úroveň ekonomického rozvoja rajóna.¹⁹ Usilujú sa vyjadriť ich pôsobenie na podiel

¹⁸ Zborník *Osobnosti i faktory razmeščenija otraslej narodnogo chozjajstva SSSR*, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, Moskva 1960.

¹⁹ Napríklad V. A. Šokin určuje pre rozmiesťovanie chemického priemyslu tieto faktory:

1. doteraz vytvorené rozmiesťovanie,
2. rozmiesťovanie spotrebiteľov,
3. úroveň ekonomického rozvoja rajóna,
4. pracovné sily,
5. technický pokrok,

ostatných faktorov pri rozhodovaní o voľbe rozmiestenia určitého odvetvia. „Klasické“ lokalizačné faktory tým nadobúdajú pri rozhodnutiach o rozmiestovaní inú kvalitu. Je tým vyjadrené aj chápanie priestoru nielen ako súhrnu určitých predpokladov pre rozmiestenie, daných základnými lokalizačnými faktormi, ale aj ako vzájomného pôsobenia rozmiestovaných aktivít a ich vplyvu na hospodársku úroveň územného celku.

Používanie lokalizačných faktorov je modifikované aj tým, že sovietski ekonómi v uvedenom prístupe nepoužívajú hladisko podniku, ale hladisko odvetvia. Tým nadobúda voľba faktora špecifické zameranie, vyplývajúce z osobitostí výroby odvetvia a možnosti vzájomného pôsobenia faktorov v rámci ich súborov zvolených na základe potrieb odvetvia, sú mnohstrannejšie. Vytýpanie lokalizačných faktorov odvetví umožňuje určitú charakteristiku odvetvia z hľadiska predpokladov nevyhnutných pre ich rozmiestovanie.

Určovanie faktorov rozmiestovania odvetví v rajónoch charakterizuje vplyv týchto územných celkov na možnosť výrobného fungovania odvetví pri snahe o minimalizáciu nákladov. Tento prístup dopĺňujú sovietski ekonómi skúmaním miesta jednotlivých odvetví v hospodárskych komplexoch rajóna.²⁰ Pritom možno sledovať niekoľko spôsobov určovania tohto miesta:

1. kvantitatívne vyjadrenie miesta odvetvia v komplexe prostredníctvom jeho „váhy“ v ostatnej výrobe pomocou ukazovateľov;
2. skúmanie vzájomných zväzkov odvetví, vplyvu rozmiestovaného odvetvia na iné ich príťahovaním alebo podnecovaním výroby;
3. stanovenie podmienok daných alebo vytvorených, ktoré poskytujú rajóny pre ekonomicky zdôvodnené miesto odvetvia v komplexe;
4. charakterizovanie hospodárstva v rajónoch vytýpaním podmienok rozvoja a skúmaním skutočného rozvoja jednotlivých odvetví;
5. skúmanie vplyvu rozličných faktorov na rozmiestovanie odvetví, ktorý sa odráža vo výške výrobných nákladov, a tak určuje rajónové osobitosti v nákladoch výroby, čím sa analyzuje ekonomická efektívnosť rozmiestenia odvetvia v komplexe.

Obidva prístupy majú výrobný a odvetvový charakter. V druhom prístupe je však už výraznejšie vyjadrená spätosť voľby rozmiestenia odvetvia na základe lokalizačných faktorov s tvorbou a fungovaním hospodárstva územných celkov-rajónov. Odvetvový pohľad na priestorovú problematiku sa včleňuje do širších súvislostí, do vytvárania komplexného rozvoja hospodárstva rajónov.

6. rozmiestenie surovinových báz,

7. rozmiestenie palivovo-energetických báz,

8. kombinovanie, kooperácia, špecializácia, koncentrácia, c. d. 224 a ď.

²⁰ Zborník *Promyšlenost v chozjajstvennom komplekse ekonomičeskich rajonov SSSR*, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1964.

Konzultácie

MIKULÁŠ LUPTÁČIK

Ekonomická rovnováha v podmienkach monopolistickej konkurencie

II. *Oligopol, polypol*

Úvod

V predloženom článku, ktorý bezprostredne nadväzuje na našu predchádzajúcu štúdiu¹ o ekonomickej rovnováhe v podmienkach monopolu a monopónu, sa zaoberáme ďalšími formami monopolistickej konkurencie — oligopolom a polypolom. Podstatnú časť venujeme najmä problémom oligopolu, jeho členeniu z hľadiska diferenciácie produktu na oligopol koncentrovaný a diferencovaný a uvádzame niektoré typy riešení pomocou marginálnej analýzy, ako aj riešenia založené na tzv. „lomenej krivke dopytu“. Predmetom ďalšej časti je polypol na nedokonalom trhu² a jeho riešenie podané Chamberlinom. Záverečnú časť venujeme skúmaniu spoločenskej efektívnosti oligopolistickej trhovej štruktúry z hľadiska Paretovho kritéria optimality.

1. *Oligopol a duopol*

O oligopole hovoríme vtedy, ak na trhu vystupuje malý počet výrobcov, ovládajúcich celkovú ponuku určitej skupiny výrobkov a služieb, alebo jej väčšiu časť, pričom *každý účastník svojimi rozhodnutiami ovplyvňuje správanie svojho konkurenta a sám je jeho reakciou ovplyvňovaný*. Poznamenajme, že nie počet účastníkov na strane ponuky, ale ich vzájomná závislosť je charakteristická pre oligopolistickú trhovú štruktúru. Analogicky na strane dopytu hovoríme o *oligopsoni*. Z hľadiska diferenciácie produktu hovoríme o *koncentrovanom oligopole*, ak predpokladáme homogénnosť výrobku či služby, o *diferencovanom oligopole*, ak ide o diferencovaný produkt či službu.

¹ Pozri štúdiu [8] o ekonomickej rovnováhe v podmienkach nedokonalkej konkurencie, publikovanú v Ekonomickom časopise (1970), č. 1, ako aj predchádzajúce štúdie [16] a [17] o rovnováhe v podmienkach dokonalej konkurencie. Ekonomický časopis (1969) č. 9 a 10.

² Nedokonalý trh je trh diferencovaného produktu; dokonalý trh je trh homogénneho produktu.

Poznamenajme, že nemusí ísť vždy o diferenciáciu produktu z hľadiska jeho úžitkových vlastností, ale aj z hľadiska spotrebiteľa. Môže ísť o produkt, ktorý uspokojuje síce rovnaké potreby, ale odlišuje sa určitými podmienkami (balenie, tvar, podmienky úveru, vkus a pod.). Tie potom vyvolávajú odlišné reakcie spotrebiteľov. V danom prípade určitý výrobca nestráca ani pri prípadnom zvýšení ceny všetkých svojich zákazníkov, ktorí z určitých dôvodov výrobky daného výrobcu preferujú a radšej zaplatia o niečo viac. Nie je ťažké nájsť celý rad konkrétnych príkladov.

Prvý typ oligopolu je charakteristický najmä pre odvetvia vyrábajúce výrobné prostriedky, ako železo a oceľ, chemické suroviny, elektrinu, naftu, cement a pod. Napríklad z celkovej produkcie surového železa v USA r. 1955 pripadá okolo 60 % na tri veľké firmy a ďalších 28 % na deväť firiem.

V podmienkach diferencovaného oligopolu sú to najmä odvetvia, ktoré vyrábajú spotrebné predmety dlhodobej spotreby, ako napr. rádiá, televízory, chladničky, automobily, písacie stroje a pod. Zvláštnym prípadom oligopolu je *kolektívny monopol*, keď skupina výrobcov na základe dohôd a koalície spolupráce kontroluje spoločne celkovú ponuku.³

Najjednoduchšou formou oligopolu je *duopol*, keď dvaja výrobcovia kontrolujú celkovú ponuku určitej skupiny výrobkov a služieb alebo jej väčšiu časť a sú vo vzájomnej závislosti. Pre svoju jednoduchosť sa práve na tejto forme demonštrujú rôzne prístupy k riešeniu, a najmä z hľadiska marginálnej analýzy je táto časť už pomerne rozpracovanou časťou ekonomickej teórie a v literatúre sa môžeme stretnúť s celým radom modelov duopolu, z ktorých niektoré sa môžu ľahko zovšeobecniť i pre prípad oligopolu. Značný počet už existujúcich riešení je spôsobený odlišnými predpokladmi o správaní a reakciách jednotlivých výrobcov.

Z hľadiska použitých strategických premenných môžeme hovoriť o dvoch skupinách modelov oligopolu:

a) modely, v ktorých ako strategické, premenné vystupujú ceny výrobkov a služieb,

b) modely, v ktorých ako strategické premenné vystupujú množstvá výrobkov a služieb.

Niektoré z týchto riešení prvej i druhej skupiny pre koncentrovaný, ako aj pre diferencovaný oligopol uvádzame v nasledujúcej časti.

³ K problému koalície a kolektívneho monopolu pozri napr. Fellner, *Competition among the Few*, New-York 1947 alebo [6]. Okrem týchto prác možno ešte uviesť: R. Trieb, *Die Bestimmung des Monopolpunktes beim kollektiven Angebotsmonopol*. Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik (1950), Jg. 86; W. A. Jöhr, *Die verschiedenen Varianten des Kollektivmonopols*. Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik, (1951), Jg. 87.

A. Koncentrovaný oligopol

Riešenie Cournota

Klasické riešenie problému duopolu a oligopolu je spojené s menom Augustina Cournota, francúzskeho ekonóma XIX. storočia. Predpokladajme, že n firm, ktoré vystupujú na trhu ako vzájomné závislé, vyrába nejaký homogénny produkt. Inverzná funkcia dopytu, vyjadrujúca cenu ako funkciu celkového množstva produkcie, má tvar:

$$p = F(q_1 + q_2 + \dots + q_n), \quad (1)$$

kde q_1, q_2, \dots, q_n vyjadrujú úroveň produkcie jednotlivých oligopolistov. Celkový dôchodok každého výrobcu potom závisí od úrovne jeho vlastnej produkcie, ako aj produkcie ostatných výrobcov:

$$D_j = q_j \underbrace{F(q_1 + q_2 + \dots + q_n)}_p = D_j(q_1, q_2, \dots, q_n) \quad (2)$$

$$j = 1, 2, \dots, n.$$

Zisk každého výrobcu je potom daný ako rozdiel jeho celkového dôchodku a nákladov, ktoré sú funkciou úrovne jeho vlastnej produkcie.

$$Z_j = D_j(q_1, q_2, \dots, q_n) - C_j(q_j) \quad j = 1, 2, \dots, n. \quad (3)$$

Základnou črtou Cournotovho riešenia je, že každý výrobca maximalizuje svoj zisk za predpokladu, že množstvo produkcie vyrábané ostatnými výrobcami je konštantné vzhľadom na jeho vlastné rozhodnutie o vyrábanej produkcii. Inými slovami, j -tý oligopolista maximalizuje svoj zisk vzhľadom na svoju úroveň produkcie q_j , pričom ostatné premenné — úroveň produkcie ostatných oligopolistov — $q_1, q_2, \dots, q_{j-1}, q_{j+1}, \dots, q_n$ vystupujú ako parametre.

• Položíme parciálne derivácie rovné nule:

$$\frac{\partial Z_j}{\partial q_j} = \frac{\partial D_j}{\partial q_j} - \frac{\partial C_j}{\partial q_j} = 0 \rightarrow \frac{\partial D_j}{\partial q_j} = \frac{\partial C_j}{\partial q_j} \quad (4)$$

$$j = 1, 2, \dots, n.$$

Dostávame n rovníc o n neznámych q_1, q_2, \dots, q_n . Vidíme, že nutnou podmienkou maximalizácie zisku každého výrobcu je rovnosť jeho hraničných nákladov s hraničným dôchodkom.

Postačujúce podmienky pre maximalizáciu zisku majú tvar:

$$\frac{\partial^2 Z_j}{\partial q_j^2} = \frac{\partial^2 D_j}{\partial q_j^2} - \frac{\partial^2 C_j}{\partial q_j^2} < 0; \quad \frac{\partial^2 D_j}{\partial q_j^2} < \frac{\partial^2 C_j}{\partial q_j^2} \quad (5)$$

$$j = 1, 2, \dots, n,$$

čiže hraničný dôchodok musí rásť pomalšie ako hraničné náklady. Rovno

vážne riešenie $\tilde{q}_1, \tilde{q}_2, \dots, \tilde{q}_n$ dostaneme zo sústavy rovníc (4), ak sú splnené podmienky (5).

Vráťme sa ešte k našej funkcii dôchodku (2). Jej derivovaním dostaneme:

$$\frac{\partial D_j}{\partial q_j} = \underbrace{F(q_1 + q_2 + \dots + q_n)}_p + q_j \frac{\partial p}{\partial q_j}. \quad (6)$$

Nutné podmienky pre maximalizáciu zisku každého výrobcu (4) môžeme potom zapísať v tvare:

$$p + q_j \frac{\partial p}{\partial q_j} = \frac{\partial C_j}{\partial q_j} \quad j = 1, 2, \dots, n. \quad (7)$$

Predpokladajme teraz u každého výrobcu len fixné náklady, čiže:

$$p + q_j \frac{\partial p}{\partial q_j} = 0 \quad \text{pre } j = 1, 2, \dots, n. \quad (8)$$

Ak zavedieme predpoklad symetrie, čiže $q_1 = q_2 = \dots = q_n = q$, čo znamená, že každý výrobca sa rovnako zúčastňuje na celkovej ponuke a položíme $\sum_{j=1}^n q_j = Q$, podmienku (8) môžeme prepísať takto (po sčítaní všetkých n rovníc):

$$np + \frac{\partial p}{\partial q} Q = 0, \text{ pričom } \frac{\partial p}{\partial q} < 0, \quad (9)$$

$$\frac{n}{Q} = -\frac{\partial p}{\partial q} \frac{1}{p}, \quad (10)$$

resp.

$$\underbrace{n \frac{p}{Q}}_Q = -\frac{\partial p}{\partial q}, \quad (11)$$

kde Q — konštanta.

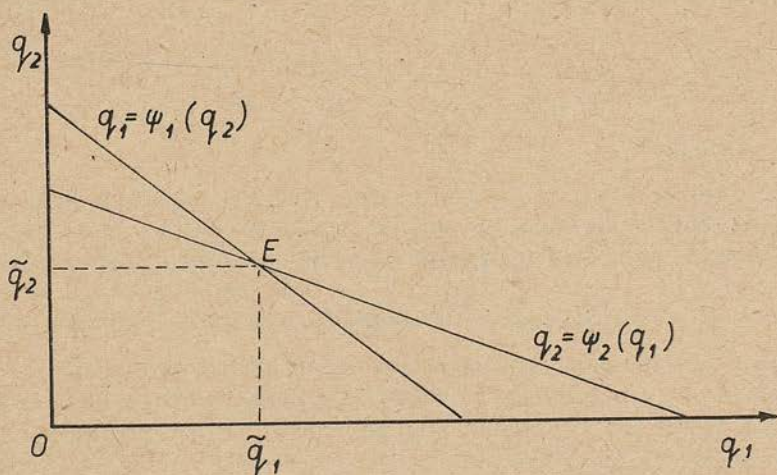
Ak sa počet výrobcov n pri konštantnej celkovej ponuke Q stále zväčšuje, podiel jednotlivého výrobcu na celkovej ponuke — a pri vyššie uvedených predpokladoch i vplyv jednotlivého výrobcu na funkciu celkového dopytu, vyjadrený výrazom $\frac{\partial p}{\partial q}$, a tým i na konanie ostatných výrobcov — sa stále znižuje. V limite sa potom táto trhová štruktúra blíži k stavu dokonalkej konkurencie. Za predpokladu symetrie tu nachádzame čiastočne odpoveď na otázku, prečo pri vymedzení oligopolistickej trhovej štruktúry hovoríme o malom počte výrobcov, i keď sme zdôraznili, že tento faktor nie je rozhodujúci. Otvorenou zostáva stále otázka, čo znamená „malý“ počet, resp. dokedy

môžeme hovoriť o „zanedbateľnom“ vplyve jedného výrobcu na správanie ostatných výrobcov.

Uvažované riešenie Cournota by bolo možné opísať i tým spôsobom, že funkciu reakcie každého oligopolistu vyjadríme ako funkciu množstva jeho konkurentov. Pre jednoduchosť a možnosť grafického znázornenia uvažujme prípad duopolu:

$$q_1 = \Psi_1(q_2) \quad q_2 = \Psi_2(q_1). \quad (12)$$

Funkcie reakcie prvého i druhého oligopolistu odvodíme zo sústavy podmienok (4) pre $j = 1, 2$, ako podmienok nutných pre maximalizáciu zisku každého oligopolistu. Funkcia reakcie duopolistu potom vyjadruje vzťah medzi q_1 a q_2 s tým, že každej špecifickej hodnote q_2 zodpovedajúca hodnota q_1 maximalizuje Z_1 , analogicky i funkcia reakcie druhého monopolistu. Rovnovážnym riešením je potom dvojica hodnôt \tilde{q}_1, \tilde{q}_2 , ktoré vyhovujú obidvom podmienkam. V prípade lineárnych funkcií reakcie, ako to ukazuje náš obr. 1, rovnovážnym riešením je priesečník priamok znázorňujúcich funkcie reakcie obidvoch duopolistov (v našom prípade bod E). Treba povedať, že základné predpoklady o správaní oligopolistov sú v Courtovom riešení značne zjednodušujúce. Každý oligopolista predpokladá, že úroveň produkcie ostatných oligopolistov je konštantná. Rovnovážne riešenie sa dosiahne po sérii bezprostredných prispôbení sa (reakcií). Je preto veľmi nepravdepodobné u každého oligopolistu predpokladať, že jeho rozhodnutie o množstve produkcie neovplyvní rozhodnutia ostatných účastníkov, keď každé jeho rozhodnutie je práve reakciou na konanie ostatných oligopolistov. I v riešení, kde sa ako strategické premenné používajú ceny výrobkov a služieb, je predpoklad o konštantnej cene konkurenta — v prípade homogénneho produktu — veľmi nereálny.

Obr. 1

Riešenie Stackelberga

Všeobecne môžeme povedať, že zisk každého oligopolistu je funkciou úrovne produkcie všetkých oligopolistov:

$$Z_j = h_j(q_1, q_2, \dots, q_n) \quad j = 1, 2, \dots, n.$$

Riešenie Cournota sme dostali maximalizáciou Z_j vzhľadom na q_j pre $j = 1, 2, \dots, n$, pričom ostatné premenné sme považovali za konštantné. Kooperatívne riešenie, resp. kolektívnemu monopolu⁴ by zodpovedala maximalizácia ($Z_1 + Z_2 + \dots + Z_n$) vzhľadom na q_1, q_2, \dots, q_n . Zaujímavý prístup k tejto otázke možno nájsť u nemeckého ekonóma Heinricha von Stackelberga, formulovaný na princípe *vedúceho* (leader) a *nasledovníka* (follower). Nasledovník uvažuje so svojou funkciou reakcie ako funkciou množstva produkcie jeho konkurenta, o ktorom predpokladá, že je vedúci. Vedúci si nevšima svoju funkciu reakcie, predpokladá, že jeho konkurent koná ako nasledovník a za tohto predpokladu maximalizuje svoj zisk. Keď sa prvý duopolista rozhodne hrať úlohu vedúceho, predpokladá, že funkcia reakcie druhého duopolistu je rozumná a dosadzuje ju do svojej funkcie zisku:

$$Z_1 = h_1(q_1, \Psi_2(q_1)). \quad (13)$$

Zisk prvého duopolistu — vedúceho — je takto funkciou q_1 a môže byť vzhľadom na túto premennú maximalizovaný. Maximálny zisk druhého výrobcu, vyplývajúci z jeho úlohy nasledovníka, sa potom určí, ak optimálnu úroveň produkcie prvého duopolistu q_1^* (vzhľadom na ktorú dosahuje vedúci maximum svojho zisku) dosadíme do funkcie reakcie nasledovníka, čiže:

$$q_2^* = \Psi_2(q_1^*) \quad (14)$$

a príslušnú hodnotu q_2^* dosadíme do funkcie zisku nasledovníka. Analogicky môžeme uvažovať s druhým duopolistom ako vedúcim a určiť jeho maximálny zisk za predpokladu, že prvý duopolista si všima svojej funkcie reakcie a koná ako nasledovník. Každý duopolista určuje maximum svojho zisku z úlohy vedúceho i z úlohy nasledovníka a rozhoduje sa pre úlohu, ktorá mu prináša väčší zisk. Je zrejmé, že môžu nastať tieto štyri prípady:

1. I. si želá byť vedúcim, II. nasledovníkom.
2. II. si želá byť vedúcim, I. nasledovníkom.
3. Obidvaja si želajú byť vedúcimi, čiže obidvaja sa správajú nezávisle. Toto riešenie je v literatúre známe ako riešenie Bawleyho.⁵

⁴ Pozri napr. [3].

⁵ Bawley, *Mathematical Groundwork of Economics*, Oxford 1924. Bawley v tejto práci narába len s množstvami produkcie ako strategickými premennými, zatiaľ čo Stackelberg (*Marktform und Gleichgewicht*) a Machlup (*The Economics of Sellers Competition*, Baltimore 1952) zovšeobecnil túto analýzu i pre prípad cien ako strategických premenných.

Stručný popis riešenia Bawleyho pozri tiež v [6].

4. Obidvaja sa rozhodnú pre úlohu nasledovníka. V danom prípade sa dostávame opäť ku Cournotovmu riešeniu (obidvaja sledujú svoju funkciu reakcie a sú vo vzájomnej závislosti), o ktorom sme už hovorili.

Je zrejmé, že asymetrické riešenie Stackelberga (prípád (1) a (2)) nemôže byť zovšeobecnené pre oligopolistický trh.

Riešenie Bertranda

Zo skupiny riešení, v ktorých ako strategické premenné vystupujú ceny výrobkov a služieb, opíšeme stručne aspoň riešenia Bertranda a Edgewortha. Obidvaja uvažovali jednoduchý cenový model s homogénnym produktom a prišli pritom k rozličným výsledkom, čo možno pripísať ich rozdielnym predpokladom pokiaľ ide o kapacitné ohraničenia.

Uvažujme dve firmy s rovnakými funkciami nákladov, homogénnym produktom a na začiatku, pri rovnakých cenách, predpokladáme i rovnaký podiel na trhu. Bertrandov prístup spočíva na tomto predpoklade: každý verí, že konkurent bude udržiavať cenu na terajšej úrovni bez ohľadu na zmenu ceny konkurenta. Zrejme potom je výhodné ponúkať tovar za nižšiu cenu a keďže kapacitné ohraničenia nepredpokladáme (každý je schopný sám zásobiť celý trh), získať tak pre seba celý trh. Lenže práve na základe Bertrandovho predpokladu konkurent predpokladá i robí to isté a hra začína znova. V tomto prípade, ako tvrdí Bertrand, nekooperatívna rovnováha je konkurenčnou rovnováhou, kde každý výrobca určuje cenu rovnú hraničným nákladom. (Pričom hraničné náklady sú rovné priemerným nákladom.)⁶

Určité ťažkosti v cenových modeloch oligopolu, resp. duopolu môžu nastať pri opísaní súboru kriviek dopytu pre jednotlivého výrobcu. Predpokladajme agregovanú funkciu dopytu

$$p = a - bq,$$

resp. funkciu k nej inverznú

$$q = \frac{a - p}{b},$$

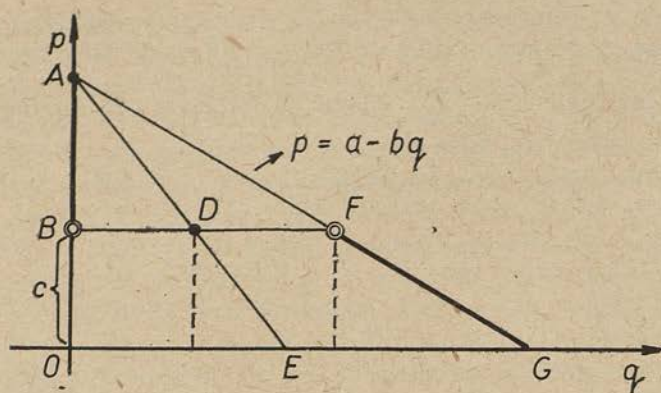
kde q — celkový dopyt,

p — cena produktu,

a, b — dané konštanty.

Na obr. 2 je táto funkcia znázornená priamkou AG , ktorá vyjadruje celkový dopyt, ak obidvaja výrobcovia účtujú rovnakú cenu. Priamka AE vyjadruje

⁶ Nereálnosť základného predpokladu tohto riešenia je zrejmalá. Napríklad [6] k tomu poznamenáva: Túto rovnováhu však možno dosiahnuť len vďaka neospravedlňiteľným omylom obidvoch výrobcov — každý verí, že druhý nereaguje na jeho zníženie ceny — hoci každý krok dokazuje opak.

Obr. 2

dopyt individuálneho výrobcu. Predpokladajme teraz, že II. výrobca účtuje cenu rovnú hraničným nákladom ($p = c$), ktoré sú rovnaké pre obidvoch výrobcov (rovnaké funkcie nákladov). Ak I. výrobca účtuje cenu vyššiu ako hraničné náklady c , nepredá na trhu nič a krivka jeho dopytu je znázornená úsečkou AB (predpokladáme, že druhý výrobca má dostatočné kapacity zásobiť celý trh). Ak obidvaja účtujú rovnakú cenu — rovnú hraničným nákladom — trh bude rozdelený (bod D) rovnakým podielom každému výrobcovi. ($BD = DF$) Ak I. výrobca účtuje nižšiu cenu ako II. výrobca, dopyt je opísaný úsečkou FG . V prípade konštantnej ceny II. výrobcu, rovnovej hraničným nákladom, je teda dopyt pre I. výrobcu funkciou jeho ceny a je opísaný súborom AB, D, FG .

Riešenie Edgewortha

I toto riešenie je založené na rovnakom predpoklade ako riešenie predchádzajúce — každý verí, že jeho konkurent udržiava svoju konštantnú cenu. Edgeworth však — na rozdiel od Bertrandu — zavádza do modelu kapacitné ohraničenie, takže výrobca s nižšou cenou nemôže sám uspokojiť celý trh. V danom prípade neuspokojení spotrebiteľia kupujú i od výrobcu s vyššou cenou. Pri určitej veľkosti neuspokojeného dopytu to výrobca využíva vo svoj prospech a rapídne zvyšuje cenu. Pre druhého výrobcu je potom výhodné cenu tiež zvýšiť. Teraz sú obidvaja s cenami hore a každý sa nazdáva — práve vďaka mylnému východiskovému predpokladu, že konkurent udržiava cenu konštantnú — že bude výhodné ceny znížiť a získať tak časť spotrebiteľov na svoju stranu. Takým spôsobom obidvaja ceny značne znížia, časť dopytu zostáva neuspokojená a cyklus začína znova. V danom prípade teda rovnovážny stav neexistuje a ceny ako strategické premenné kolíšu v určitom intervale. Preto možno toto riešenie nazvať „Edgeworthov cyklus“.

Uvažujme teraz s tou istou funkciou dopytu $p = a - bq$ ako v predchádzajúcom prípade a v zmysle Edgewortha zavedme do tohto modelu určité kapacitné ohraničenie $d = \frac{a - c}{2b}$. Toto je rozhodujúci predpoklad, ktorý potom vedie k odlišnému výsledku ako riešenie Bertranda. Predpokladajme, že prvý výrobca účtuje cenu rovnú hraničným nákladom c . Celkový dopyt spotrebiteľov je potom daný úsečkou BF (pozri obr. 3). Daný výrobca ale nemá dostatočné kapacity na zásobenie celého trhu a vzhľadom na toto ohraničenie môže uspokojiť len časť dopytu danú úsečkou DF . Časť spotrebiteľov zostáva neuspokojená a je nútená nakupovať u výrobcu, ktorý účtuje vyššiu cenu. Dopyt po výrobku tohto výrobcu je potom opísaný úsečkou KD , rovnobežnou s úsečkou AG . Vzniká teraz otázka, do akej miery je výhodné pre výrobcu cenu zvýšiť, inými slovami, kde leží horná hranica Edgeworthovho cyklu?

Neuspokojený dopyt vzhľadom na kapacitné ohraničenie d u prvého výrobcu môžeme teraz vyjadriť funkciou:

$$\frac{\bar{p} + c}{p^*} = a - b(\bar{q} + d),$$

kde \bar{p} vyjadruje zvýšenie ceny nad úroveň hraničných nákladov a \bar{q} neuspokojený dopyt. Po úprave môžeme písať:

$$\bar{p} = a - c - bd - b\bar{q} \text{ a položíme } a - c - db = k \\ \bar{p} = k - b\bar{q}.$$

Inverzná funkcia k našej funkcii dopytu má tvar:

$$\bar{q} = \frac{k - \bar{p}}{b}.$$

Zisk výrobcu je potom určený:

$$\bar{p}\bar{q} = \frac{k - \bar{p}}{b} \bar{p} = \frac{1}{b} \bar{p}^2.$$

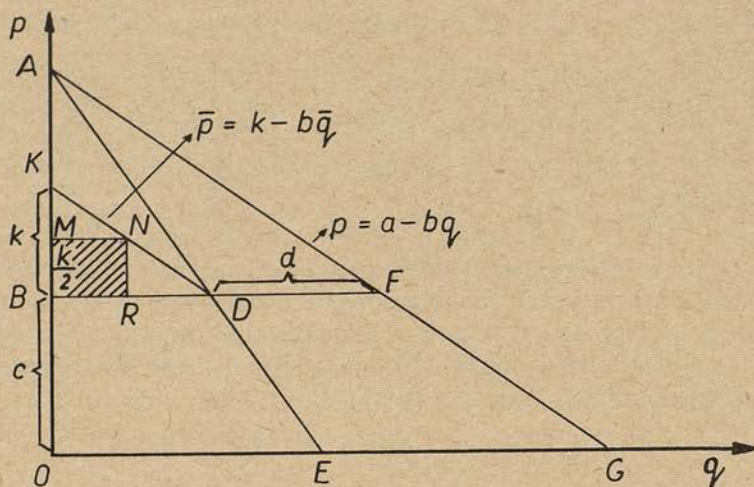
Z nutných podmienok pre maximum zisku daného výrobcu dostaneme:

$$\bar{p} = \frac{k}{2}. \quad 7$$

Optimálnou stratégiou pre daného výrobcu je potom účtovať cenu $p = \frac{k}{2} + c$ (štvoruholník $BRNM$ na obr. 3 potom vyjadruje jeho maximálny zisk), ktorá je zároveň hronou hranicou Edgeworthovho cyklu. Jeho dolnou

⁷ Platnosť postačujúcich podmienok si čitateľ ľahko overí sám.

hranicou sú hraničné náklady c , rovné zároveň priemerným nákladom. (Uvažujme len variabilné náklady $v = cq$.) Je zrejmé, že v prípade ceny $p < c$ by výrobca nekryl ani celkové náklady. Môžeme teda uzavrieť: ak prvý výrobca účtuje cenu rovnú hraničným nákladom, dopyt daného výrobcu v závislosti od pohybu ceny je opísaný súborom AKD a FG (pozri obr. 3). Rovnovážne riešenie neexistuje a cena ako strategická premenná bude kolísať medzi $p = c$ a $p = c + \frac{k}{2}$.⁸

Obr. 3

B. Diferencovaný oligopol

Uvažujme teraz všeobecnejší prípad oligopolistickej trhovej štruktúry, diferencovaný oligopol, resp. oligopol na nedokonalom trhu. Predpokladajme, že na oligopolistickom trhu vystupuje n výrobcov s diferencovaným produktom. Ak uvažujeme s cenami ako strategickými premennými, úroveň produkcie oligopolistu i závisí potom od jeho vlastnej ceny p_i , ako aj od cien všetkých jeho konkurentov:

$$q_i = f_i(p_1, p_2, \dots, p_n) \quad i \neq 1, 2, \dots, n, \quad (15)$$

pričom $\partial q_i / \partial p_i < 0$ a $\partial q_i / \partial p_j > 0$ pre všetky $i \neq j$. Zvýšenie ceny i -tého oligopolistu za predpokladu konštantných cien ostatných jeho konkurentov má za následok zníženie úrovne jeho produkcie, pretože časť jeho zákazníkov sa obráti k jeho konkurentom. Na druhej strane zvýšenie ceny oligopolistu

⁸ V pôvodnom riešení Edgewortha ceny kolíšu so vzrastajúcou amplitúdou. Vymedzenie intervalu a určité vylepšenie riešenia podali Shapley, Shubik [11].

zvyšuje produkciu i -tého oligopolistu, ak jeho cena zostáva nezmenená, pretože získava časť zákazníkov j -tého oligopolistu.

Analogicky môžeme uvažovať s úrovňou produkcie ako strategickou premennou jednotlivých oligopolistov.⁹

V danom prípade cena p_i i -tého oligopolistu závisí od úrovne jeho vlastnej produkcie, ako aj produkcie ostatných jeho konkurentov:

$$p_i = F_i(q_1, q_2, \dots, q_n) \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad (16)$$

pričom $\frac{\partial p_i}{\partial q_i} < 0$ pre $i, j = 1, 2, \dots, n$. Ak i -tý oligopolista zvyšuje úroveň produkcie pri nezmenenej úrovni produkcie ostatných oligopolistov, bude cena jeho produktu klesať. Pri zvýšení produkcie j -tého oligopolistu klesá cena jeho produktu a musí klesať aj cena produktu i -tého oligopolistu, ak nechce, aby stratil časť svojich zákazníkov, ktorí by sa mohli obrátiť k výrobcovi s nižšou cenou.

Riešenie Cournota, ktoré sme uviedli v predchádzajúcej časti, môže byť pomerne ľahko zovšeobecnené i pre prípad diferencovaného oligopolu. V tom prípade nahradíme inverznú funkciu dopytu, ako funkciu celkového množstva produkcie $p = F(q_1 + q_2 + \dots + q_n)$, funkciami dopytu zo vzťahu (16). Zisk i -tého oligopolistu je potom funkciou úrovne jeho vlastnej produkcie, ako aj produkcie všetkých jeho konkurentov:

$$Z_i = h_i(q_1, q_2, \dots, q_n) \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad (17)$$

pričom q_i pre $i = 1, 2, \dots, n$ je funkciou cien všetkých oligopolistov, ako je to vyjadrené vo vzťahu (15). Po tejto substitúcii dostaneme:

$$Z_i = h_i[f_1(p_1, p_2, \dots, p_n), f_2(p_1, p_2, \dots, p_n) \dots f_n(p_1, p_2, \dots, p_n)] = H_i(p_1, p_2, \dots, p_n) \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (18)$$

Zisk i -tého oligopolistu je potom funkciou jeho vlastnej ceny, ako aj cien všetkých jeho konkurentov a vzhľadom na tieto premenné bude maximalizovaný.¹⁰

⁹ Teoreticky nie je žiaden dôvod pre uprednostnenie jedného či druhého prístupu. Bolo by možné konštruovať modely, v ktorých by jedna skupina oligopolistov používala ceny produktov ako strategické premenné a druhá skupina úroveň produkcie. V praktickom hospodárskom živote výrobcovia na strane ponuky stanovujú cenu a spotrebiteľia sa rozhodujú o množstvách.

¹⁰ Podobným spôsobom by sme mohli pre prípad duopolu zovšeobecniť i riešenie Stackelberga. Rovnako možno v literatúre nájsť i riešenie pre kolektívny monopol s diferencovaným produktom. Keďže týmto riešením sme sa nezaoberali ani v prípade homogénneho produktu, odporúčame čitateľovi prácu [6], kapitola 10. Pozri tiež poznámku 5. Pre riešenie Bawleyho, keď sa obidvaja výrobcovia správajú nezávisle, nie je zatiaľ metóda riešenia vypracovaná.

Riešenie „konštantného podielu na trhu“

(The Market-shares Solution)

Predpokladajme, že oligopolista B si chce udržať podiel z celkovej ponuky určitého diferencovaného produktu,¹¹ prípadne aj za cenu toho, že z krátkodobého hľadiska nebude dosahovať maximálny zisk zo svojej úlohy nasledovníka. Toto je podstatný rozdiel od riešenia Stackelberga — na princípoch ktorého je toto riešenie založené — spočívajúci v odvodení funkcie reakcie duopolistu B . V riešení Stackelberga sú funkcie reakcie odvodené z nutných podmienok pre maximalizáciu zisku každého duopolistu, a tak nasledovník po dosadení optimálnej hodnoty vedúceho q_1 do svojej funkcie reakcie, a potom príslušnej hodnoty q_2 do svojej funkcie zisku, dosahuje jeho maximum zo svojej úlohy nasledovníka. V riešení „konštantného podielu na trhu“ je funkcia reakcie nasledovníka duopolistu B , označme ju $\Psi(q_A)$, zadaná *exogénne*. Je odvodená z podmienky, že duopolista B si chce udržať určitý, konštantný podiel k z celkovej ponuky daného, diferencovaného produktu.

$$\frac{q_B}{q_A + q_B} = k; \quad q_B = \frac{kq_A}{1 - k} = \Psi(q_A). \quad (19)$$

O duopolistovi A predpokladáme, že je vedúci; funkciu reakcie duopolistu B zo vzťahu (19) dosadzuje do svojej funkcie zisku, ktorý potom maximalizuje vzhľadom na úroveň vlastnej produkcie. Duopolista B nasleduje svojho „vedúceho“ vždy predpísaným spôsobom.

Nech

$$Z_A = q_A F_A(q_A, q_B) - C_A(q_A) \quad (20)$$

je funkcia zisku oligopolistu A . Po dosadení zo vzťahu (19) pre q_B môžeme písať:

$$Z_A = q_A F_A \left(q_A, \frac{kq_A}{1 - k} \right) - C_A(q_A), \quad (21)$$

čiže ako funkcie jednej premennej q_A , vzhľadom na ktorú bude duopolista A maximalizovať svoj zisk tak dlho, pokiaľ reakcia duopolistu B bude spočívať v snahe udržať svoj konštantný podiel k na celkovom trhu.¹²

Lomená krivka dopytu

Krátko pred druhou svetovou vojnou sa v teórii oligopolu zistilo a rozsiahlym empirickým výskumom sa to i potvrdilo, že marginalistická pred-

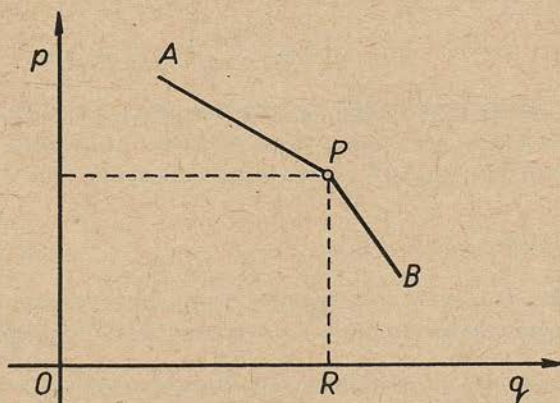
¹¹ Poznamenajme, že ide o diferenciaciu produktu z hľadiska spotrebiteľa a nie úžitkových vlastností produktu.

¹² Pre ďalšie štúdium oligopolistickej trhovej štruktúry — pre diferencovaný i koncentrovaný oligopol — môžeme čitateľovi odporúčať práce [6], [5] a [4]. V týchto prácach sa možno stretnúť i s novším prístupom k riešeniu týchto problémov metódami teórie hier, ktoré sa ukazujú v tomto smere vhodným a užitočným nástrojom.

stava o spojitom priebehu krivky dopytu je iluzórna a že ekonomickej realite viac zodpovedá lomená krivka dopytu (The kinked-demand curve). Jej nespojitost je pripísaná tzv. cenovej tuhosti, ktorá je dôsledkom rozdielnej reakcie oligopolistov na zvýšenie a zníženie ceny jedného z oligopolistov. Teória „lomenej krivky dopytu“ bola nezávisle a takmer súčasne vypracovaná P. M. Sweezym v USA a R. L. Hallom a C. J. Hitchom v Anglicku, ako výsledok ich rozsiahlych empirických výskumov prevedených v Oxforde v posledných rokoch pred druhou svetovou vojnou. Vznik tejto teórie dal potom podnet k rozsiahlej diskusii o vzťahu marginálnej analýzy, lomenej krivky dopytu a o platnosti marginálnej analýzy vôbec. Treba povedať, že riešenie navrhnuté Hallom a Hitchom je za určitých predpokladov v rozpore s riešením marginálnej analýzy, i keď nejde o rovnaké riešenie. Dosiaľ sa však nepodarilo vybudovať „most“, ktorý by spájal tieto dva prístupy.

Verzia P. M. Swezyho

Úvahy Sweezyho sa zakladajú na skutočnosti, že konkurenti reagujú odlišne na zmenu ceny svojho konkurenta, podľa toho, či ide o zvýšenie alebo zníženie ceny. Ak výrobca *A* zvyšuje cenu, jeho konkurent — výrobca *B* — získava časť jeho zákazníkov. Na druhej strane, ak *A* svoju cenu znižuje, výrobca *B* časť svojich zákazníkov stráca. Z týchto úvah vyplývajú aj opatrenia, ktorými sa konkurenti snažia svoje obchodné straty znížiť, resp. vyrovnáť. Ak príčinou straty u výrobcu *B* bolo zníženie ceny u výrobcu *A*, je zrejmé, že jeho reakciou bude zodpovedajúce zníženie ceny. Z hľadiska jednotlivého výrobcu to znamená, že pri zvýšení ceny musí počítať s tým, že časť svojich zákazníkov stráca, zatiaľ čo pri znížení ceny ešte nemôže očakávať, že sa mu

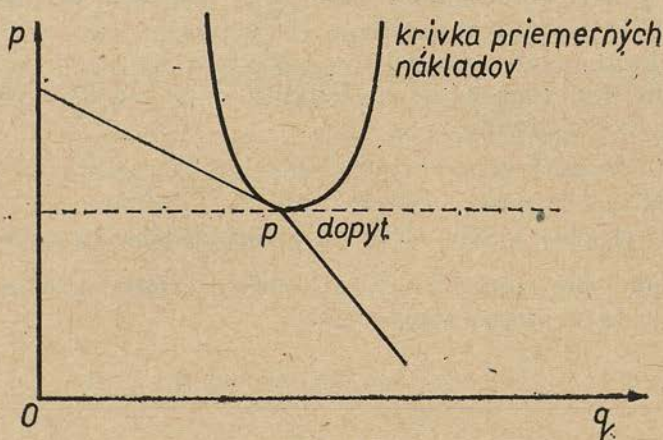
Obr. 4

¹³ Bližšie o vzťahu marginálnej analýzy a riešení Halla a Hitcha a ich porovnanie pozri v práci [7], 1. a 2. kapitola.

podarilo pritiahnúť zákazníkov zo strany konkurenta. Možno teda povedať, že konkurenti veľmi rýchlo reagujú a prispôbujú sa zníženiu ceny, ale veľmi váhajú, ak sa vôbec prispôbujú, pri zvýšení ceny. To vedie potom k lomenej krivke dopytu, ako to ukazuje obr. 4, kde PR je v určitom okamihu daná cena.

Verzia Hitch-Hall¹⁴

Hitch-Hall dospeli k rovnakému záveru ako Sweezy na základe svojich empirických pokusov vykonaných asi s 38 podnikateľmi. Ich výsledkom je, že cena sa neutvára na základe rovnosti hraničného príjmu a hraničných nákladov, ale na základe procesu, ktorý nazývajú „princípom plných nákladov“. Podnikateľ určuje pevnú cenu, pri ktorej — a jej zodpovedajúcej úrovni produkcie — sú kryté priemerné náklady a dosahovaný určitý zisk pričom sa hraničný príjem a hraničné náklady neberú do úvahy. Zvýšenie, resp. zníženie dopytu posúva bod P (pozri obr. 5) vpravo, resp. vľavo, pričom cena zostáva nezmenená.

Obr. 5

2. Polypol

O polypole hovoríme vtedy, ak na trhu vystupuje veľký počet výrobcov, pričom jednotlivý výrobca svojím správaním nemôže ovplyvniť konanie ostatných konkurentov, parametre ktorých považuje pri svojich rozhodnutiach za konštantné.

Analogicky na strane s homogénnym produktom — vedie k prípadu do-

¹⁴ Riešenie Hitch—Halla pozri bližšie v práci [7], 1. kapitola.

konalej konkurencie, čo bolo predmetom našej prvej štúdie [16]. V hospodárskom živote je pomerne často sa vyskytujúcou trhovou štruktúrou polypol na nedokonalom trhu, inými slovami polypol s diferencovaným produktom v zmysle už nami uvedenom.

Prvé riešenie tejto formy polypolu s cenami ako strategickými premennými podal E. H. Chamberlin [2]¹⁵ a iný spôsob riešenia navrhol neskôr Gutenberg [4].

Riešenie Chamberlina

Vo svojej teórii monopolistickej konkurencie považuje Chamberlin každého výrobcu za monopolistu v tom zmysle, že každý poskytuje aspoň trochu odlišný výrobok alebo službu, hoci aj ostatní výrobcovia by z hľadiska úžitkových vlastností ponúkali rovnaký tovar. Za tohto predpokladu a za predpokladu, že jednotlivý výrobca má nepatrný vplyv na konanie jeho konkurentov a pri maximalizácii zisku každého výrobcu nachádza Chamberlin rovnovážne riešenie pri použití cien ako strategických premenných. Vidíme, že táto trhovú štruktúru zahrňuje v sebe prvky dokonalej aj monopolistickej konkurencie. Uvažujme teda relatívne veľký počet n výrobcov na nedokonalom trhu, ktorí sa pre dané obdobie snažia maximalizovať svoj zisk. Predpokladajme lineárnu funkciu dopytu u každého výrobcu ako funkciu vlastnej ceny a cien jeho konkurentov:

$$q_i = -a_{ii}p_i + b_{ij}p_j + \dots + b_{in}p_n + c_i \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad (22)$$

kde $\frac{\partial q_i}{\partial p_j} = b_{ij}$ je malé, kladné číslo. Ak predpokladáme rovnaké funkcie dopytu i nákladov pre všetky firmy (predpoklad symetrie), môžeme funkciu dopytu vo všeobecnej forme zapísať takto:

$$q_i = -a_{ii}p_i + b \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^n p_j + c_i \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (23)$$

Chamberlin zavádza teraz vo svojej analýze dva špeciálne typy kriviek dopytu, líšiace sa navzájom predpokladom o cenách konkurentov. Ak sú ceny všetkých výrobcov (včítane výrobcu i) vždy rovnaké, dostávame zo všeobecnej funkcie dopytu (23) tzv. DD' krivku Chamberlina vo formálnom vyjadrení:

$$q_i = [-a_{ii} + b(n-1)]p_i + c_i. \quad (24)$$

Druhý typ krivky, tzv. dd' krivku Chamberlina, dostaneme zo všeobecnej funkcie dopytu (23) za predpokladu, že ceny konkurentov sú konštantné. Vo formálnomvyjadrení môžeme písať:

¹⁵ Pozri tiež v práci [3], [9].

$$q_i = -a_{ii}p_i + \left[b \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^n p_j + c_i \right], \quad (25)$$

kde p_j vyjadruje konštantné ceny, a tým je i celý výraz v zátvorke konštantný.

Skúmame teraz podmienky pre maximalizáciu zisku každého výrobcu. Funkciu zisku v jej všeobecnom tvare môžeme zapísať takto:

$$Z_i = q_i p_i - C_i(q_i) \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (26)$$

Po dosadení funkcie dopytu (25) s konštantnými cenami konkurentov (vyplýva to z definície polypolu) — krivka dd' — do vzťahu (26) dostaneme:

$$Z_i = \left[-a_{ii}p_i + \left(b \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^n p_j + c_i \right) \right] p_i - C_i(q_i). \quad (27)$$

$$\frac{\partial Z_i}{\partial p_i} = \underbrace{-2a_{ii}p_i + \left(b \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^n p_j + c_i \right)}_{HD} - \underbrace{C_i(q_i)}_{HN} = 0, \quad (28)$$

čo nie je nič iné ako rovnosť hraničného dôchodku a hraničných nákladov s tým rozdielom, že v tomto prípade sme derivovali podľa premennej p_i a nie podľa q_i .¹⁶ Dostávame tak n rovníc o n neznámych a z nášho predpokladu symetrie (koeficienty a_{ii} , b_{ij} a c_i sú pre všetkých výrobcov rovnaké) potom vyplýva rovnosť cien pre všetkých výrobcov. Vzťah (28) môžeme potom zapísať v tejto forme:

$$c - 2ap_i + b(n-1)p_i = C'(q_i). \quad (29)$$

Po úprave

$$p_i = \frac{C'(q_i) - c}{b(n-1) - 2a} \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (30)$$

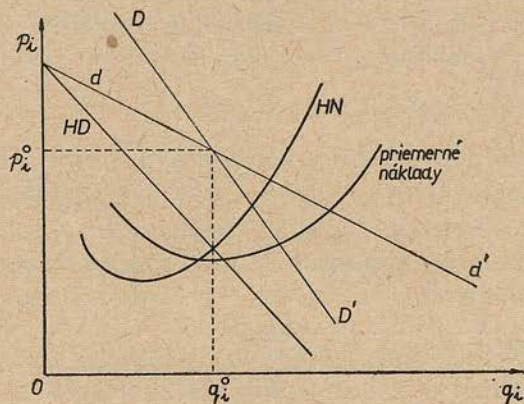
dostávame optimálnu úroveň cien a dosadíme do funkcie dopytu (23) i príslušnú úroveň produkcie. Maximálny zisk a optimálny pomer medzi p a q je v danom prípade rovnaký pre všetkých výrobcov.

Rovnosť cien všetkých výrobcov v rovnovážnom riešení, vyplývajúca z predpokladu symetrie, má za následok, že cena výrobcu i neleží len na krivke dd' , z ktorej sme vychádzali pri určovaní rovnovážnej ceny, ale i na krivke DD' . Je teda zrejmé, že rovnovážne riešenie leží práve v priesečníku týchto dvoch kriviek. (Grafické znázornenie rovnovážneho stavu je uvedené na obr.

¹⁶ Lahko si odvodíme aj postačujúce podmienky, z ktorých vidíme, že hraničný dôchodok musí rásť pomalšie ako hraničné náklady, opäť však vzhľadom na cenu p_i .

6.) Hraničný dôchodok sa rovná hraničným nákladom a krivka dd' pretína krivku DD' v bode rovnovážneho pomeru ceny a úrovne produkcie (p_i^0, q_i^0) .

Uvedené rovnovážne riešenie však nie je stabilné, ide len o krátkodobé rovnovážne riešenie. Možnosť voľného vstupu a odchodu z trhu má za následok, rovnako ako v prípade dokonalej konkurencie, že čistý zisk výrobcov

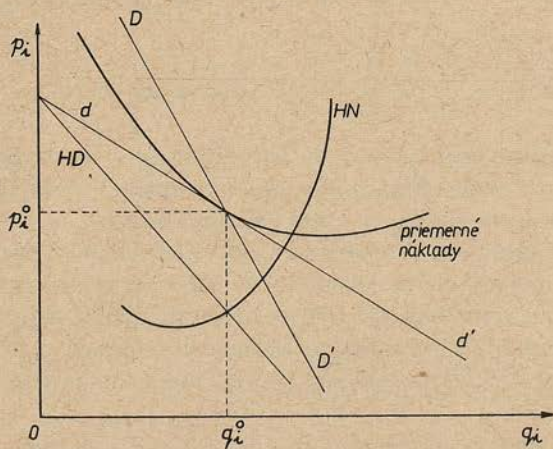

Obr. 6

bude nulový. Funkciu zisku (27) za predpokladu rovnakých cien pre všetkých výrobcov môžeme zapísať takto:

$$Z_i = \underbrace{[-ap_i + b(n-1)p_i + c]}_{q_i} p_i - C(q_i) = 0. \quad (31)$$

Riešením sústavy dvoch rovníc (29) a (31) o dvoch neznámych p_i a n dostaneme rovnovážne, stabilné riešenie pre cenu výrobcu i , ako aj pre počet výrobcov v odvetví. (Grafické znázornenie pozri na obr. 7.) Noví výrobcovia

Obr. 7

budú vystupovať na trh zrejme len vtedy, ak čistý zisk reprezentatívnej firmy (výrobca i) bude pozitívny. Ak sa však počet výrobcov v odvetví zvyšuje, výrobca i pri konštantnej úrovni produkcie musí znižovať cenu [pozri vzťah (30)], resp. pri danej cene znižovať úroveň produkcie. To znamená, že krivky dopytu dd' a DD' sa posúvajú smerom doľava. Rovnovážne riešenie sa dosiahne, ak sa hraničný dôchodok rovná hraničným nákladom [vzťah (29)] a ak žiadny výrobca už nedosahuje zisk, ale nie je ani stratový [vzťah (31)]. Celkový dôchodok sa rovná celkovým nákladom, z čoho vyplýva, že cena sa rovná priemerným nákladom. V grafickom znázornení to znamená, že rovnovážnym riešením je bod, kde sa krivka priemerných nákladov dotýka krivky dopytu dd' . Rovnovážna cena sa rovná priemerným nákladom ako v prípade dokonalej konkurencie, ale nerovná sa hraničným nákladom. Rovnovážny bod leží vľavo od bodu minimálnych priemerných nákladov, v ktorom sa tieto zároveň rovnajú hraničným nákladom. Na rozdiel od dokonalej konkurencie výrobca i vyrába menej a pri vyšších priemerných nákladoch.

Spoločenská efektívnosť oligopolistickej trhovej štruktúry

Uvažujme rovnovážne riešenie Cournota pre koncentrovaný oligopol s funkciou dopytu (1) a funkciou zisku danú vzťahom (3). Derivovaním tejto funkcie vzhľadom na premennú q_j dostaneme:

$$\frac{\partial Z_j}{\partial q_j} = \underbrace{p + q_j \frac{dp}{dq_j}}_{\overline{HD}} - \underbrace{\frac{dC_j}{dq_j}}_{\overline{NH}} = 0. \quad (32)$$

Po jednoduchej úprave tohto vzťahu a pri známom predpoklade $\frac{dp}{dq} < 0$ môžeme písať:

$$p = \underbrace{\frac{dC_j}{dq_j}}_{\overline{NH}} - q_j \underbrace{\frac{dp}{dq_j}}_{< 0}, \quad (33)$$

z čoho vyplýva: $p > HN$.

Vidíme teda, vychádzajúc z nutných podmienok existencie rovnovážneho riešenia, že cena produktu je vyššia ako hraničné náklady, čím je porušená jedna z nutných podmienok pre existenciu Paretoho optima.¹⁷

Uvedený záver môžeme aplikovať i na symetrické riešenia Stackelberga, pretože funkcia reakcie nasledovníka, ktorú vedúci dosadzuje do svojej funkcie zisku, je odvodená práve z podmienky, (32), ktorá vedie k narušeniu

¹⁷ Nutné podmienky pre existenciu Paretoho optima pozri v našej prvej štúdií [16].

Paretovho optima. I keď nejde o kvantitatívne rovnaké riešenia, vďaka rozdielnym hodnotám q_j , podmienka (34) zostáva zachovaná. Na riešenie Halla a Hitcha nemožno zatiaľ test spoločenskej efektívnosti aplikovať, pretože nie je dosiaľ vyriešená otázka, v ktorom bode rozsiahleho pásma sa cena ustáli, resp. v ktorom bode sa krivka dopytu lomí.¹⁸

Pre polypolystickú trhovú štruktúru s rovnovážnym riešením Chamberlina sme už v predchádzajúcej časti ukázali, že cena sa nerovrá hraničným nákladom, a tak ani tento stav nie je paretovsky optimálny. Vidme teda, že ekonomická rovnováha v podmienkach monopolistickej konkurencie nezodpovedá kritériám Paretovho optima ako kritérium spoločenskej efektívnosti.

Záverčná poznámka

Vývoj teórie monopolistickej konkurencie intenzívne pokračuje. Medzi najmodernejšie prístupy patrí použitie teórie strategických hier, najmä z hľadiska kooperatívnej rovnováhy. Ako vidieť i z tohto článku, teória monopolistickej konkurencie je zatiaľ veľmi diferencovaná a obsahuje celý rad modelov a prístupov. Domnievame sa, že budúci vývoj bude smerovať k vzniku všeobecnej teórie, ktorá jednotlivé modely zahrnie ako zvláštne prípady. Metodickým základom takejto všeobecnej teórie sa ukazuje práve teória hier, ako to zatiaľ naznačuje nepublikovaná práca [11]. Z hľadiska štruktúry socialistickej ekonomiky, vyplývajúcej najmä z rozvoja výrobných síl, bude i socialistické hospodárstvo zahrňovať niektoré črty monopolistickej konkurencie. Vzhľadom na to má analýza trhových štruktúr monopolistickej konkurencie svoj význam i pri úvahách a konštrukciách socialistických trhových modelov a pri regulovaní trhových procesov v socialistickom hospodárstve.

Literatúra

- [1] Cournot, A., *Reserches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*, Macmillan, 1897. (Práca bola prvý raz publikovaná v roku 1838.)
- [2] Chamberlin, E. H., *The Theory of Monopolistic Competition*, Harvard University Press, 1956, seventh édition, ruský preklad Moskva 1959.
- [3] Handerson, J., Quandt, R., *Microeconomic Theory and Mathematical Approach*, McGraw-Hill 1958.
- [4] Gutenberg, E., *Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre*, sechste Auflage, 1963.
- [5] Jacob, H., *Preispolitik*. Betriebswirtschaftlicher Verlag, Dr. Th. Gabler, Wiesbaden 1963.
- [6] Krelle, W., *Preistheorie*. Polygraphischer Verlag, A. G. Zürich 1961.
- [7] Labini, P., *Oligopol a technický pokrok*, Svoboda, Praha 1967.
- [8] Luptáčik, M., Turnovec, F., *Ekonomická rovnováha v podmienkach monopolistickej konkurencie, I. Monopol a monopson*. Ekonomický časopis (1970), č. 2.

¹⁸ Pozri [7].

- [9] Ott, A. E., *Grundzüge der Preistheorie*, Vandenkoeck and Ruprecht, Göttingen 1968.
- [10] Robinson, J., *The Economics of Imperfect Competition*, Macmillan, 1933.
- [11] Shapley, L., Shubik, M., *Competition, Welfare and the Theory of Games*, dosiaľ nepublikovaný materiál.
- [12] Shubik, M., *Strategy and Market Structure*, Wiley 1959.
- [13] Schwödiauer, G., *Die structurelle Monopolisierungneignung oligopolistischer Märkte* Institut für höhere Studien, Wien 1968.
- [14] Stickler, G. J., *Die geknickte Oligopol—Nachfragekurve und starre Preise*, v zborníku Preistheorie, A. E. Ott, Kiepenheuer und Witsch, Köln—Berlin 1965.
- [15] Sweezy, P. M., *Die Nachfrage beim Oligopol*, v spomínanom zborníku Preistheorie.
- [16] Turnovec, F., *Všeobecná ekonomická rovnováha v podmienkach dokonalkej konkurencie*. Ekonomický časopis (1969), č. 9.
- [17] Turnovec, F., *Marginálna analýza konkurenčnej rovnováhy*. Ekonomický časopis (1969), č. 10.

Zo zahraničnej tlače

V. BOGAČEV, L. KANTOROVIČ

Cena času

V hospodárskej praxi sa dosť často používajú riešenia, ktoré sú zamerané na skrátenie termínov získania nejakého efektu, dokonca aj vtedy, ak to vyvoláva určité zvýšenie nákladov. V takých prípadoch je potrebné vzdať sa zdanlivej materiálovej výhody kvôli úspore času. Na druhej strane je zrejma neúčelnosť včasného splnenia úloh vo výrobe a výstavbe, nepočítajúc s nákladmi. Slovom, hospodárska prax nás veľmi často stavia pred výber medzi úsporou času a zvýšením materiálových nákladov. Táto prax formuje i určité, niekedy intuitívne predstavy o tom, pri akých podmienkach a v akom rozsahu sa dodatočné náklady uhrádzujú skrátením termínov realizácie nejakého hospodárskeho opatrenia. Potom možno postaviť otázku, či jestvuje vedecký základ pre objektívne porovnávanie úspory času so stratou zdrojov (resp. materiálovej úspory so stratou času). Inými slovami, možno čas v akomkoľvek zmysle porovnávať s materiálovými a pracovnými nákladmi?

V podmienkach kapitalistickej výroby sa vzájomný vzťah času výroby a obehu pre rôzne produkty prejavuje v rozdieloch obdobia obratu kapitálov a takisto v diferenciacii hodnoty zálohovaného kapitálu, ktorý pripadá na objem produkcie vytvorenej za jednotku času. Konkurenčné vyrovnávanie zisku proporcionálne zálohovanému kapitálu vedie k tomu, že vo výrobných cenách sa priame náklady práce upravujú o odvetvové rozdiely času výroby. Tento konkrétny mechanizmus „evidencie faktora času“ je v tvorbe cien historický, podmienený sociálnou špecifickosťou kapitalistickej výroby. No za historicky prechodnými ekonomickými formami je treba vidieť ich všeobecný základ. Čas, na ktorý sa zhmotnená spoločenská práca spája v rôznych druhoch zásob a fondov, musí pri ktorýchkoľvek sociálnych vzťahoch výroby nachádzať odraz v spoločenskej kalkulácii nákladov a výsledkov hospodárskej činnosti. Zásoby minulej práce zhmotnené vo výrobných prostriedkoch vystupujú v podmienkach strojovej veľkovýroby ako hlavný faktor zvýšenia efektívnosti živej práce; evidencia efektu zásob minulej práce, správny odraz „fondovej skladby“ nákladov — to je objektívna nevyhnutnosť, podmienená charakterom súčasnej technickej základne spoločenskej výroby.

Táto nevyhnutnosť sa ostro pociťuje v praxi plánovania. Sú dva iden-

tické technické varianty získania produkcie určitého objemu a zloženia, z ktorých jeden predpokladá vytvorenie výrobných fondov v hodnote 100 miliónov rubľov a životnosťou 10 rokov a druhý — investície— 200 miliónov rubľov s amortizačným obdobím 20 rokov, ak ročné výrobné náklady (včítane amortizácie) sú rovnaké? Aké je kritérium uprednostňovania alternatívnych a konkurenčných možností dosiahnutia nejakého hospodárskeho cieľa, ak sa porovnávajú varianty odlišujú tak hodnotou potrebných fondov, ako aj úrovňou nákladov, ktoré sa zahrňujú bezprostredne do ročnej produkcie, ak sú pritom ešte rozdiely v amortizačných obdobiach a ak sú nerovnaké doby výstavby? Je potrebné rozšíriť výrobu výrobkov v jestvujúcich podnikoch, čo podmieňuje zvýšenie rádia prepráv a rast dopravných nákladov, alebo budovať podniky v nových oblastiach spotreby, čo si vyžaduje investičné náklady? Tieto a podobné otázky neustále znepokojujú plánovačov a projektantov, staviteľov i výrobných robotníkov.

Ekonomické učebnice obyčajne nevenujú pozornosť teoretickým princípom porovnávania rôznorodých nákladov a efektov, problému „evidencie faktora času“ v jeho rôznorodých obmenách. Prítom často narážame na tento problém pri určovaní efektívnosti investícií a využívania existujúcich fondov, pri výpočte amortizácie, variantov výstavby objektov, hľadania a využitia ložísk úžitkových nerastov, pri tvorbe zásob a využívaní obratových prostriedkov, pri určovaní postupnosti uspokojovania rôznych potrieb obyvateľstva, pri rozličných vedeckých a technických prácach. Vo všetkých uvedených a v mnohých iných prípadoch je dôležité nielen správne odhadnúť vplyv faktora času a vybrať v súlade s tým najlepšie riešenie, no taktiež zabezpečiť známy automatizmus, v tomto prípade systémom chozrasčotu, stimulovania, riadenia výroby. V špeciálnej literatúre (inžiniersko-ekonomickej a v posledných desaťročiach matematicko-ekonomickej) je nazhromaždené nemálo cenného pre systematickú analýzu a zdôvodnené rozhodnutie problému evidencie faktora času. Zdá sa nám, že v takejto analýze je zvlášť efektívna metodológia matematického modelovania. Zabezpečuje presnosť (teda kontrolu) základných predpokladov, logiku záverov, obmedzuje na minimum riziko chýb a rozporov, odstraňuje vplyv rôznych názorov na priebeh a výsledky analýzy.

I.

V ekonomickom hodnotení času má základný význam tzv. norma efektívnosti investícií. Vyjadruje prírastok ročného dôchodku alebo úsporu nákladov, získaných na jednotku (rubel) investícií pri ich racionálnom využívaní. V čom je jej zmysel? Aký je jej vzťah k času?

Spoločenské výrobné náklady sa delia na dve veľké kategórie: neustále sa obnovujúce materiálne náklady spolu s tou istou živou prácou

a výrobné fondy, náklady na ich vytvorenie majú jedorazový charakter. V konečnom výsledku jedny i druhé tvoria spolu spoločenskú prácu. Jednako, prúdy nákladov na výrobu sa nesumarizujú bezprostredne s fondovými zásobami. Dve uvedené kategórie nákladov sa odlišujú tiež rozsahom.

Má zmysel tvrdenie: „výrobné náklady v podniku tvoria 10 miliónov rubľov“ alebo „mzda daného pracovníka je 180 rubľov“? Podobné tvrdenia sa nám v každodennej praxi nezdarujú neuvážené, no to len preto, že poznáme úsek času, na ktorý sa uvedené čísla vzťahujú (10 miliónov rubľov za rok; 180 rubľov za mesiac). Bez časových intervalov (jasne vyznačených alebo myslených) sú hodnoty nákladov alebo dôchodku nezmyselné. Sú to „prúdy“, t. j. hodnoty, ktoré charakterizujú pohyb (spotrebu) spoločenskej práce za jednotku času. No vôbec nie sú potrebné žiadne jednotky času vo výrazoch: „výrobné fondy závodu tvoria 500 miliónov rubľov“ alebo „tento človek má vklad v sporiteľni 400 rubľov“. To sú „zásoby“.

Zásoby výrobných fondov sa merajú v rubľoch, prúdy nákladov na výrobu v rubľoch vzťahujúcich sa na jednotku času (rok, štvrtrok, mesiac). Do celkového súhrnu nákladov môžeme fondovú skladbu zaradiť vtedy, keď počítame hodnotu fondov k času ich fungovania. Tak postupuje aj každé účtovníctvo: hodnota rôznych prvkov základných výrobných fondov sa vyjadří k jednotke času ich „fyzickej“ služby, potom sa ročná

Neúplnosť účtovníckeho spôsobu zaraďovania fondových nákladov na výrobu. Ale je týmto vyčerpaný problém kalkulácie spoločenských nákladov? Pre riešenie úlohy (ako to často býva vo vede) je vhodné preskúmať krajný prípad, extrémne podmienky.

Neúplnosť účtovníckeho spôsobu zaraďovania fondových nákladov k bežným pomocou amortizácie sa prejavuje so zvláštnou výraznosťou pri zisťovaní nákladov na objekty „stáročnej trvácnosti“ (hrádze, násypy, kanály, tunely). Pojmy opotrebovania a amortizácie pre takéto zariadenia nemajú reálny zmysel, a teda „amortizačný“ spôsob evidencie fondových nákladov k bežným je svojim spôsobom konvenčný. Pritom pre spoločnosť nie je celkom ľahostajný rozsah nákladov práce, viazaných (alebo „zálohovaných“) v podobných stavbách. Z toho vyplýva, že amortizácia dostatočne nevyjadruje úlohu času v ekonomických procesoch.

Uvedený problém možno ilustrovať nasledujúcou analógiou. Úlohu zásob fondov v hospodárstve môžeme porovnať s úlohou katalyzátora v chemickom procese. Katalyzátor sa nespotrebuje fyzicky, po ukončení procesu sa nachádza v reaktore prakticky v tom istom objeme, ako aj pred začiatkom reakcie. Možno tu hovoriť o „spotrebe“ katalyzátora a v akom zmysle?

Na rozdiel od reagujúcich východiskových látok, spotreba ktorých spočíva v ich fyzickom zničení a premene na látku výsledného produktu, „spotreba“ katalyzátora spočíva len v tom, že pokiaľ jeho určité množ-

stvo sprostredkúva proces, nemôže sa použiť na žiaden iný účel. V prvom prípade hovoríme o definitívnom vyradení niektorých zložiek procesu, v druhom len o „zálohovaní“ jedného z nich. Nehľadiac na podstatný kvalitatívny rozdiel skúmaných „spotrieb“, môžeme ich zredukovať na spoločnú univerzálnu úroveň, adekvátnu technologickému obsahu procesu.

Efektívnosť zásob akumulovanej práce sa podstatne odlišuje od amortizácie a predstavuje všeobecnejšiu ekonomickú kategóriu. Je v rovnakej miere vlastná všetkým hospodárskym zásobám. Napríklad prírastok zásob obrátových výrobných fondov nenachádza odraz v účtovníckej kalkulácii nákladov. Ale spoločnosti nie je ľahostajné, či sa odvádza mnoho alebo málo produktov výroby z bežného obratu do výrobných zásob. Norma efektívnosti slúži ako merítka účelnosti odvodu do zásob reprodukovaných zdrojov a produktov.

Fondové zásoby spoločenského hospodárstva sa nielen zálohujú, ale aj spotrebúvajú (na rozdiel od katalyzátora). Tento zložitý dvojstranný výsledok fungovania fondov nesmie však zastierať ich „katalyzátorový“ efekt, ktorý vzniká ako výsledok zálohovania, na rozdiel od nákladov opotrebenia evidovaných amortizáciou. V praxi sa kalkulácia zálohovania v podobe nákladov vedených s ostatnými prúdmi nákladov (zahrňujúc i amortizáciu) oddávna používa v rôznych druhoch inžiniersko-ekonomických výpočtov. Projektová i plánovacia prax pri výbere alternatívnych alebo konkurenčných variantov dosiahnutia akéhokoľvek určitého hospodárskeho cieľa sa neorientuje na minimum bezprostredných nákladov podniku (ako sa odrazila napr. v ročnom rozpočte nákladov na výrobu), ale na minimum odvodených nákladov (sumy $S + EK$, kde S — vlastné náklady ročnej produkcie, E — norma ekonomickej efektívnosti investícií, K — jednorazové investície). Všetky prúdy ročných nákladov na prevádzku projektovaného objektu sa tu zhrňujú s nevyhnutnými investíciami na jeho zariadenie, ocenenými podľa hodnoty ich potencionálneho efektu v racionálnom pláne. Keď odstránime neporovnateľnosť bežných a fondových nákladov, normatív E vystupuje ako „cena“ výrobných zásob, vyjadrených v „prúdovej“ miere — v tej miere, v akej sa vyčísľujú všetky ostatné prvky nákladov.

Hoci formálne je norma efektívnosti analogická norme amortizácie, jestvuje medzi nimi kvalitatívny rozdiel. Norma efektívnosti vyjadruje ekonomický význam „zálohovania“ — odvodu produktov bežného obratu do zásob, zatiaľ čo amortizácia zahrňuje len spotrebu fondov. Vzhľadom na tento zásadný rozdiel by bolo divné čakať zhodnosť normy efektívnosti s normou amortizácie, jej priameho spojenia s ukazovateľmi objemu fondov alebo fondovej návratnosti atď. Teda hodnota opačná norme efektívnosti — „doba úhrady“ nemá nič spoločné ani s dobou životnosti určitých prvkov základných fondov, ani s dobou úhrady, v priebehu ktorej sa hodnota dodatočného produktu, získaná pri používaní daných fondov, rovná hodnote samých fondov. Takisto ako normy amortizácie,

ukazovatele objemu fondov (fondovej náročnosti), doby životnosti, atď. kolíšu podľa odvetví a podnikov, vyjadrujúc konkrétne technicko-ekonomické zvláštnosti jednotlivých výrobných jednotiek, norma efektívnosti vyjadruje po-tencionálny efekt výrobných zásob vcelku. Preto nachádza prirodzené použitie pri ocenení ekonomických následkov zvýšenia času výroby. Veď predĺženie výrobného alebo stavebného cyklu sa bezprostredne prejaví vo zväčšení zásob nedokončenej výroby (výstavby). Ako každá zásoba zhmotnenej práce, je rovnocenná zväčšeniu ročných spoločenských nákladov na hodnotu, rovnú prírastku hodnoty zásoby zväčšenej na normu efektívnosti. Táto vystupuje potom ako nevyhnutný nástroj hodnotového ocenenia následkov zmeny času výroby i obratu.

S tým je spojená možnosť použitia normy efektívnosti pre diskontovanie — ako všeobecnej metódy prevedenia rôznych časových nákladov i príjmov jednému časovému momentu, čo je zvlášť dôležité pri analýze a zdôvodnení dlhodobých projektov.

Objasníme to na príklade. Kritérium výberu projektových a pláno-vých variantov $S + EK = \min$, ako vidieť, je ekvivalentné kritérium

$K + \frac{S}{E} = \min$. Toto posledné je formálne zhodné so sumou počiatoč-

ných investičných a nasledujúcich prevádzkových nákladov za neohra-ničenú dobu služby objektu, ak sa ročné prevádzkové náklady „znehod-nocujú“ alebo „zlacňujú“ v priebehu času tempom, ktoré je rovné

$\frac{1}{1 + E}$ za rok. Skutočne, suma nekonečného radu $S \left(\frac{1}{(1 + E)} \frac{1}{(1 + E)^2} + \dots + \frac{1}{(1 + E)^n} + \dots \right)$ sa rovná $\frac{S}{E}$. Interpretácia uvedených

nákladov ako výsledku súčtu bežných výdavkov i „prúdovej“ ceny trva-lých zásob je rovnoznačná, teda objasneniu E ako normy diskontovania. Formálne to vyzerá tak, že budúce prevádzkové náklady sa k terajším investičným nákladom prevedú z normy „diskontu“, ktorá zodpovedá norme efektívnosti. V podstate sa možnosť používania hodnoty E pri dis-kontovaní určuje tým, že K jednotiek (produkcie), dodatočne odvodených do investičných prostriedkov, umožňuje v dôsledku zvýšenia produkti-vity práce získať EK jednotiek prírastku produkcie každoročne.

Táto vlastnosť normatívu ekonomickej efektívnosti investícií otvára spoločnú cestu pre správne porovnanie rôznorodných nákladov a príjmov. Je dôležité zdôrazniť logickú väzbu medzi normou efektívnosti a dis-kontnou normou. Ak z národohospodárskeho plánu optimálneho využíva-nia investícií dostaneme normu efektívnosti, môže sa používať ako nástroj porovnávania rôznorodých nákladov a príjmov. No nie sú správne pokusy rozumového zdôvodňovania diskontnej normy a jej prenesenia do praxe projektovania ako normy efektívnosti investícií. Niektorí autori, násle-dujúc túto cestu, prichádzajú k mylnému stotožneniu normy efektívnosti

s tempom rastu produktivity spoločenskej práce, s tempom prírastku investícií alebo fondom spotreby. Na takomto základe získané podhodnotené ocenenia normy majú nesprávne teoretické zdôvodnenia a proti-rečia skúsenostiam projektovania.

Prax sa orientuje na úroveň normy 0,15—0,20. Toto dvoj-trojnásobne prevyšuje tempo prírastku produktivity práce alebo národného dôchodku (6—10 % ročne) (zvyčajne pre naše hospodárstvo) a takýto vzťah je správny.

Teoretická analýza ukazuje, že úroveň normatívu efektívnosti je tým vyššia, čím rýchlejšie napreduje technika. V dobe veľkých technických prevratov znehodnotenie fondových zásob minulých období prudko zvyšuje efektívnosť bežnej akumulácie, tak ako v dobách prevládania „malých prác“ v technike, postupných a nepodstatných zdokonaľovaní technologických princípov sa norma efektívnosti znižuje. Hodnota normatívu rastie tiež s rastom pracovných zdrojov. Naproti tomu zväčšenie objemov investícií zanecháva na nej klesajúci vplyv.

II.

Investície do národného hospodárstva ZSSR rastú z roka na rok. Avšak týmto vyvolaný klesajúci vplyv na normu efektívnosti sa viac kompenzuje vplyvom technického pokroku a zmenami v pracovnej bilancii krajiny. Teraz sa nachádzame na začiatku nového „priemyselného prevratu“, takže o vyčerpaní možností technického pokroku sa nedá hovoriť ani v prítomnosti, ani v pozorovanej budúcnosti. To ale znamená, že sú objektívne základy, aby sme od terajších nákladov na výrobné fondy vyžadovali nie menšiu efektívnosť ako pred desiatimi rokmi a ďalšie investície nebudú, zrejme, menej efektívne. Modelové výpočty, opierajúce sa o parametre veľmi pravdepodobné pre našu ekonomiku, ukazujú, že skutočný význam normy efektívnosti je bližšie k 0,20 ako k 0,15.

Ako ďalší praktický argument uvedieme fakt, že v reforme cien roku 1967 sa zásadne používal normatív rentability k fondom, ktorý sa rovnal 15 %. Preto, ak investície dajú rozpočtový efekt menší ako 15 %, môže sa ukázať, že nové fondy budú mať rentabilitu nižšiu ako prv uvedené priemery a ich produkcia bude drahšia. Hľa, prečo je normatív nižší ako 0,15 a koeficient 0,20 nevhodný.

Zatiaľ sa v projektových a plánovaných rozpočtoch občas vychádza z normatívu podstatne menšieho ako 0,15. Bohužiaľ, niektoré vedecké inštitúcie, povelané orientovať praktikov v týchto otázkach, sú náchylné k nekritickejmu zovšeobecneniu predstáv i tradícií, ustálených pod vplyvom rôznych vskazších okolností a málo spojených so záujmami vecí.

Škoda, ktorá vznikla zavedením zníženého normatívu v podmienkach, kde by vytvorený fond investícií mohol byť využitý podľa vyššej normy, je jasne viditeľná. Na jednej strane „odôvodňuje“ projekty s nadmerným

objemom investícií a na druhej strane umele vyvoláva nedostatok investícií na uskutočnenie vysokoefektívnych opatrení. Sú všeobecne známe fakty o priemyselnom zavádzaní ohromných a drahých automatických systémov, využívanie ktorých znižuje výdavky výroby (čo nie vždy býva) v rozsahu, ktorý sa nedá nijako porovnať s investičnými nákladmi. Ale zároveň sa pre nedostatok dotácií odkladajú mnohé racionálne projekty zdokonaľovania technológie a mechanizácie masových prác.

Ešte väčšie straty prináša použitie znížených a nezdôvodnene diferencovaných normatífov pre ocenenie veľkých variantov ekonomického rozvoja, konkurujúcich si v národohospodárskom meradle a týkajúcich sa širokých komplexov výrob. Napríklad mnohé hydroelektrárne sa projektujú a budujú vo variantoch, ktoré zodpovedajú skutočnému koeficientu efektívnosti 0,05. Hydroenergetici — projektanti aj používatelia — sa chvália ukazovateľmi kapacity, výroby i vlastných nákladov, dosiahnutými na týchto zariadeniach. A v podstate, na mnohých hydroelektrárňach sa vyrába neobyčajne lacná, takmer „darovaná“ elektrická energia, vzhľadom na vlastné náklady. No zároveň s tým sa musí na pokrytie deficitu energetickej bilancie v mnohých rajónoch využívať beznádejne zastaralé tepelné zariadenie, ktoré dáva elektrickú energiu, pokiaľ ide o vlastné náklady, omnoho vyššiu ako je odbytová cena. Všeobecné ekonomické ukazovatele energetickeho zásobovania by boli lepšie, ak by sa časť investícií, určená pre hydroenergetiku a využívaná s efektívnosťou 0,05 znovurozdelila v prospech ešte rýchlejšieho rozvoja tepelnej energie a modernizácie zaostalých častí energetickeho hospodárstva. Teoretická analýza presvedčuje, že najlepšie súhrnné výsledky sa dosahujú pri realizácii všetkých druhov investícií podľa tej istej normy efektívnosti.

Zdá sa nám, že tendencia k nižšiemu oceneniu normy efektívnosti podporovaná národohospodármi a hospodárskymi odborníkmi často spočíva hlavne v snahe (možno nevedomej) ospravedlniť sklon mnohých projektantov a plánovačov k navyknutým, tradičným smerom technického pokroku a k technickému rekordmenstvu, v mnohých prípadoch celkom nevhodnú. V tom je jedna z príčin umelého hladu po investíciách, ktorý sa prejavuje v mnohých prípadoch, keď sa hovorí o neštandardných, smelých a skutočne efektívnych projektoch. Bezpochyby, že vedome znížená norma efektívnosti investícií pre rôzne druhy ekonomických rozpočtov a zdôvodnení tiež nemôže nezanechať záporný vplyv na tempo technického pokroku.

Jeden zo zdrojov nedorozumení pri objasňovaní číselného významu normy spočíva v stotožňovaní efektu investícií s účtovníckym výpočtom normy zisku. Všeobecne povedané, norma efektívnosti vyjadruje v rovnakej miere aj úsporu nákladov, aj prírastok dôchodku pripadajúci na jednotku investícií v optimálnom pláne. Jej vysvetľovanie ako normy zisku predpokladá však splnenie určitých požiadaviek na systém cien

a — čo je nemenej dôležité — na princípy ocenenia hodnoty fondov, ktoré sa nachádzajú v rôznych odvetviach a výrobách. Terajšia sústava veľkoobchodných cien, hoci podstatne vylepšená, stále ešte plne nevyhovuje podmienkam, pri ktorých by prírastok zisku mohol slúžiť ako slubné meradlo efektívnosti práce podnikov a odvetví (hlavne efektívnosti využívania investícií). Čo sa týka meraní objemu výrobných fondov, nehľadiac na ich periodické prehodnotenia, bilančná hodnota fondov vyjadruje náklady ich reprodukcie, ale nie efekt ich využívania porovnávaný s efektom nových investícií. Preto odvolávanie sa na rozdielnosť úrovni zisku a potreby investícií v rôznych odvetviach nijako nemôžu slúžiť ako argument v prospech diferenciacie noriem efektívnosti.

Požiadavky nižšej normy efektívnosti pre jednotlivé investičné objekty sa niekedy vysvetľujú jednoducho neschopnosťou odhadnúť v projekte celý jeho národohospodársky efekt. Toto sa vzťahuje najmä na projekty rozvoja dopravy a radu iných odvetví, na veľké technologické novoty, ktoré majú mnohostranný vplyv na podmienky výroby v celom rade odvetví. Ťažkosť tu spočíva v tom, že ekonomický efekt investícií sa prejavuje nielen v znížení nákladov (alebo zväčšení dôchodku) v odvetví, kde sa uskutočňujú, ale aj v zlepšení ekonomických podmienok činnosti rozsiahlych sektorov národného hospodárstva, ktoré využívajú jeho produkciu alebo služby. Tento národohospodársky efekt sa musí brať do úvahy v plnom objeme a nielen tá časť, ktorá vyjadruje prírastok zisku.

Veľké ťažkosti vznikajú i pri pokusoch rozpočtového odôvodnenia nevyhnutnosti nadnormatívneho vybavenia investíciami vo výrobných objektoch pre oblasti so silne deficitnou bilanciou pracovných zdrojov. Presnejšie, výpočty efektívnosti týchto konkrétnych investícií musia brať do úvahy dynamiku efektov i nákladov. Čiastkové náklady i ceny na niektoré druhy produkcie a služieb (doprava, štandardné zariadenie) sa nápadne znižujú, iné náklady (úroveň miezd, niekedy spotreba surovín) sa zvyšujú, preto je hospodárenie s nimi perspektívne nerovnomerné. Zvlášť dôležitá je presná evidencia dynamiky pri hodnotení efektívnosti opatrení, spojených s výrobou a rozširovaním novej techniky, určením tempa a doby ich uskutočňovania. Je potrebné zaviesť zmeny v zásadách výpočtu amortizácie.

Všetky tieto prejavy a komplikácie nie sú však, podľa nášho názoru, dôvodom pre uzákonenie zvýhodnených normatífov efektívnosti pre celé odvetvia alebo oblasti. Je lepšie, ak v zložitých a špecifických prípadoch neskreslená charakteristika rozpočtovej efektívnosti projektov bude doplnená dodatočnými odôvodneniami užitočnosti ich uskutočnenia. Aj čisto kvalitatívna analýza nepriameho a neevidovateľného efektu dáva možnosť v určitej miere kontrolovať užitočnosť investícií; naproti tomu celkové zníženie požiadaviek na normu efektívnosti by otvorilo cestu vedome nepotrebným projektom, ktoré by pripravili o nevyhnutné investície perspektívnejšie smery výstavby.

III.

Ekonomický význam vedecky zdôvodneného normatívu efektívnosti a jeho hrubého používania pri výbere variantov investícií sa stal temer všeobecným pojmom v literatúre. A predsa sa chyby v plánovaní a projektovaní, ktoré nás stáli mnoho, neodstránili a nedostatky vo výstavbe nie sú ešte prežitkom. Existujúce inštrukčné dokumenty pre výpočty efektívnosti variantov investičných nákladov trpia skôr zjednodušaním než prílišnou podrobnosťou; sú tiež málo známe a ešte menej sa používajú v praxi. Vôbec nie je vzácnosťou, že výpočtové vzorce určenia efektu investícií sa využívajú len pre dodržanie formy a v podstate sú profanáciou metódy.

Hospodárska reforma vytvorí predpoklady ďalšieho zvýšenia kultúry a presnosti ekonomických výpočtov. Mnohé požiadavky efektívneho využívania výrobných fondov sa môžu realizovať a už sa realizujú vo forme chozrasčotných mechanizmov (napr. poplatok za fondy, rozšírenie úverovej formy financovania investícií), iné predpokladajú využívanie niektorých nových ukazovateľov objemu produkcie i nákladov (napr. „prenesená hodnota“ stavebnej výroby). Rad dôležitých aspektov evidencie fondových komponentov spoločenských nákladov musí nájsť odraz v zdokonalení metodiky a techniky výpočtov, odôvodňujúcich rozhodnutia na vyšších úrovniach národohospodárskeho, odvetvového a oblastného plánovania.

Treba si uvedomiť, že chozrasčotné metódy riadenia a kontroly sú málo užitočné pre regulovanie procesov splnenia veľkých investičných programov, ktoré určujú korelácie v rozvoji širokých komplexov odvetví i oblastí krajiny. Plánovanie zmien v štruktúre spoločenskej výroby, tempa štrukturálnych prestavieb i opatrení, zabezpečujúcich nevyhnutné proporcie výstavby podľa odvetví, je výsadou socialistického štátu ako nositeľa všeludového vlastníctva výrobných prostriedkov. Centralizované riadenie týchto procesov je ekonomická nevyhnutnosť i záruka realizácie predností socializmu.

Avšak za bežnú výrobnú činnosť nesú zodpovednosť chozrasčotné podniky, ktorým sa prideliujú k dispozícii príslušné zdroje, vrátane fondových. V regulácii režimu využívania činných fondov, v nachádzaní najlepších spôsobov ich modernizácie a doplnenia v podnikoch, v stimulovaní lepšej organizácie a ekonomických metód vedenia stavebných prác (i všezväzových stavieb), v regulovaní rozsahu všetkých výrobných i tovarových zásob, v šetrnom vzťahu k času ako k hospodárskemu zdroju — vo všetkom tomto môžu zohrať neoceniteľnú úlohu chozrasčotné metódy riadenia, úverovo-finančné a iné ekonomické páky.

Hospodárska reforma zaviedla v priemyselných podnikoch poplatok za výrobné fondy. Stály poplatok (stanovený nezávisle od stupňa využívania fondov, objemu produkcie, zisku atď.) napomáha ekonomickému

regulovaniu režimu využívania činných fondov. Jeho vysoká úroveň stimuluje intenzívnejšie zataženie fondov. Dokonca, ak intenzifikácia využívania základných fondov vyvoláva rast nákladov na iné položky (napr. zavedenie tretích zmien, rast nákladov na obsluhu a udržiavanie zariadenia atď.), potom dostatočne vysoká sadzba poplatku za fondy podmieni účelnosť týchto zvýšených nákladov podniku — kompenzujú sa znížením fondovej skladby nákladov. Tým spoločnosť zainteresúva podniky na zvlášť intenzívne využívanie fondov, ktoré majú zvýšenú spoločenskú hodnotu.

Avšak stimulujúci vplyv poplatku za fondy závisí od toho, nakoľko odôvodnene je stanovená úroveň uvedeného poplatku. Prijatie sadzby poplatku za fondy ako 1 % z bilančnej hodnoty základných prostriedkov jasne nezodpovedá zmyslu a určeniu tejto chozrasčotnej páky. Bilančná hodnota fondov predstavuje navrstvenie počiatkových nákladov na dosiahnutie príslušných prvkov výrobného aparátu podniku, zavedených v rôznych rokoch pri rôznych úrovniach cien. Táto hodnota nijako nevyjadruje efektívnosť, ani možnosti využívania fondov podniku v terajšom čase zo spoločenského hľadiska. Jednotná sadzba poplatku by bola odôvodnená len v tom prípade, ak by sa všetky fondy národného hospodárstva preцениli podľa ich efektívnosti.

V zásade je takéto prehodnotenie možné: hovorí sa zhruba o kapitalizácii veľkosti zisku (vychádzajúc z normy efektívnosti), realizovanej rôznymi podnikmi pri optimálnych cenách a objemoch výroby. Avšak dve posledné veličiny tiež patria k počtu hľadaných a nie zadaných. Treba sa tiež priznať, nevylučujúc cesty postupných (iteratívnych) korigovaní cien i ocenenia fondov v ďalšom rozvoji hospodárskej reformy, že reálnou cestou zvýšenia stimulujucej úlohy poplatku za fondy sa javí diferenciácia jeho sadzieb, vyčíslených vo vzťahu k bilančným hodnotám. K tejto ceste pristupuje i prax.

Zdá sa nám, že diferenciácia sadzieb poplatku za fondy musí obsiahnuť nielen odvetvia a skupiny podnikov, ale aj jednotlivé prvky nástrojov práce. Vieme, že ceny za obrábacie stroje, agregáty a iné stroje nie vždy vyjadrujú efektívnosť ich použitia v danom strojovom parku. Vzniká deficit niektorých druhov zariadenia. Podniky, kde by sa stroje určitého typu mohli využívať zvlášť efektívne, ich nemôžu dostať, hoci inde pracujú s nedostatočným zafažením. Stanovenie diferencovaného poplatku za zariadenie rozličného typu a značiek by mohlo podstatne racionalizovať jeho rozdelenie a využívanie. Pravda, stanovenie sadzieb poplatku podľa značiek a typov strojov tak, ako sa to robí podľa vzťahu k poplatku za fondy, je do značnej miery ťažkopádne a sotva vhodné. Ale tú istú funkciu vo vzťahu k rôznym typom zariadenia by mohli plniť diferencované normy amortizácie.

Vhodné je pripomenúť aj systémy zrýchlenej amortizácie, ktorá sa praktizuje v mnohých krajinách. Pri objasňovaní zmyslu a príčin rozší-

renia týchto systémov sa v našej literatúre obyčajne ukáže, že touto cestou utajujú monopoly pred daňovými orgánmi a akcionármi časť ziskov. Existenciu tohto motívu nemožno poprieť. Avšak utajovanie ziskov pod rúskom amortizácie sa môže zabezpečiť i zvýšením normy jednotného odpisu. Systémy zrýchlených amortizačných odpisov zároveň sledujú i druhý cieľ: zvyšovaním nákladov prevádzky najnovšieho deficitného zariadenia firmy obmedzujú dopyt svojich závodov a oddelení po ňom, stimulujú jeho najefektívnejšie využívanie. Postupom času sa norma amortizácie znižuje a uľahčuje tak možnosť ekonomicky zdôvodneného použitia už stanoveného zariadenia. V posledných rokoch prevádzky zariadenia sa z neho takmer vôbec neodpisuje amortizácia. To má tiež svoje dôvody: existujú úseky, kde sa zariadenie určitého druhu používa pre náhodilé práce, neregulárne, pre opravárenské potreby atď. Takýto spôsob stanovenia amortizačných platieb a využívania zariadenia sa zdôvodňuje tiež vedeckou analýzou modelov optimálneho kompletovania i využívania strojového parku. Preto sú dostatočné dôvody pre zavedenie týchto princípov do našej hospodárskej praxe. Právo operatívneho stanovenia (možné je, že na základe typového stavu) diferencovaných amortizačných noriem podľa druhov, značiek a veku zariadenia môže byť poskytnuté ministerstvám, ktoré využívajú prevažnú časť zariadení daného smeru.

Tvorba fondu rozvoja výroby rozširuje možnosti decentralizovaných investícií podnikov. Administratívne predpisovanie tejto činnosti by protirečilo duchu hospodárskej reformy, je však jasné, že sa musia vytvoriť ekonomické prostriedky kontroly užitočnosti decentralizovaných investícií.

Jeden z možných problémov spočíva v tomto prípade v nasledovnom. Ako sa zistilo, pri normovaní sadzieb poplatku za fondy by sa malo vychádzať z bilančných hodnôt objemu fondov, čo podmieňuje nevyhnutnosť diferenciacie sadzieb. Ak sa prírastok fondov dosahovaný pomocou vlastných investícií, bude zdaňovať tými istými diferencovanými sadzbbami, môže to priviesť k neracionálnej spotrebe zdrojov.

Pripustíme, že v podniku, kde poplatok za fondy tvorí 5 %, je rozpracovaný projekt technického zdokonalenia výroby s efektívnosťou investícií 10 %. Pre podnik bude bezpochyby výhodné, ak poplatok z týchto nových fondov bude podľa starého 5 %.

Avšak podmienkou racionálneho využívania fondu akumulácie z hľadiska celej spoločnosti je prijatie projektov s efektívnosťou do 20 %. Chozrasčotný záujem podniku sa v tomto prípade dostáva do protirečenia s optimálnym využívaním národohospodárskych zdrojov akumulácie.

Aby sme sa vyhlí neracionálnemu plytvaniu národohospodárskeho fondu akumulácie, je potrebný dobre premyslený a účinný systém prehodnotenia fondov alebo zmien sadzieb poplatku. V tomto vzťahu sa v mnohých prípadoch môže ukázať efektívnejším systém bankového úverovania nákladov na novú techniku. Podmienky úveru (doba i percentá)

možno stanoviť tak, aby podniky brali úver len pre skutočne užitočné opatrenia.

Slovom, komplikovanosť chozrasčotného regulovania režimu tvorby a obnovy výrobných fondov spočíva práve v tom, že je dlhodobe využívaným zdrojom. Podnik tým, že sa orientuje na krátkodobé potreby najbližšej budúcnosti, môže objednať alebo zhotoviť zariadenie, ktoré nenájde dostatočne efektívne použitie za hranicami najbližšieho plánovacieho obdobia. Nebezpečenstvo tohto druhu nie je podstatné vo vzťahu k mobilným, ľahko premiestniteľným prostriedkom — tu sú dobre skoordované ekonomické páky, a hlavne, dostatočne vysoké sadzby poplatku za znovu získané fondy môžu vytvoriť nevyhnutnú zainteresovanosť podnikov pri prevode i predaji prebytočného alebo nedostatočne zafarbeného zariadenia. Menej účinné sú ekonomické stimuly typu poplatku za fondy pri regulovaní komplexnosti staničnej aparatury, rôznych úzko špecializovaných, ťažko demontovateľných alebo úplne nepremiestniteľných zariadení. Ekonomické prostriedky vplyvu na podniky sa tu musia spojiť s kontrolou rozpočtov, ktoré zdôvodňujú užitočnosť nadobudnutia takéhoto druhu prostriedkov, zo strany orgánov, ktoré zodpovedajú za perspektívnu technickú politiku odvetvia. Pre účinné využívanie ekonomických metód riadenia procesov tvorby fondov sú zároveň veľmi dôležité i stabilné perspektívne plány podnikov.

IV.

V odvetviach s dlhotrvajúcim pracovným obdobím, hlavne vo výstavbe, zvlášť ostro vystupuje problém optimálneho trvania procesu výroby. Veľké výrobné objekty sa budujú 5—7 i viac rokov. Na túto dobu sa v nedokončenej výstavbe umŕtvujú veľké sumy. Ako každá zásoba, aj zvýšenie objemu nedokončenej výstavby zvyšuje spoločenské náklady. Avšak v kalkulácii nákladov stavebnej výroby sa tieto náklady nijako neevidujú. Počíta sa, že hodnota objektu nezávisí od doby jeho budovania.

O rozsahu národohospodárskych strát, vyvolaných umŕtvením prostriedkov v nedokončenej výstavbe, môže dosvedčiť aj nasledovný rozpočet. Podľa približného ocenenia stavebný lag (priemerná doba, v priebehu ktorej sa rubel investícií umŕtvuje v nedokončenej výrobe) pri budovaní objektov výrobného určenia tvorí tri roky. Čisté investície na prírastok základných výrobných fondov tvoria 15 % z národného dôchodku. Ak by sa podarilo znížiť lag (dobu umŕtvenia prostriedkov) napr. z troch rokov na dva, investície nutné pre zabezpečenie prírastku fondov plánovaného na rok 1970 by sa získali nie z dôchodku roku 1967, ale z objemu hrubého dôchodku roku 1968. Pri priemernom ročnom 8—9 % tempe rastu národného dôchodku, pre udržanie terajšieho 10 % prírastku fondov, by sa podiel čistých výrobných investícií v národnom dôchodku mohol znížiť na 1—2 body. Alebo ináč, skrátenie priemernej doby rozptýlenia pro-

striedkov vo výstavbe na rok by umožnilo zvýšiť investície do národného hospodárstva na 8—10 % bez straty pre spotrebu, alebo zväčšiť na 3 % fond spotreby bez straty pre tempo reprodukcie. Zmenšenie lagu na 1 rok by nevyvolalo zmeny v objeme fondu spotreby a v tempe reprodukcie, ak by bolo sprevádzané tiež zvýšením rozpočtovej ceny všetkých doteraz uvedených objektov na 15 %. Pri menšom zvýšení rozpočtovej ceny by ročné skrátenie lagu prinieslo už čistý zisk pre spotrebu a tempá rastu. V tomto rozpočte nie je ešte započítaný efekt realizácie progresívnejších technických riešení vyplývajúcich zo skrátenia stavebného cyklu. Z toho vidíme, nakoľko je „cena“ trvania rubľa v priebehu roka v nedokončenej výstavbe skutočná a citeľná.

Evidencia času v kalkulácii produkcie stavebnej výroby je podľa nášho času dôležitá perspektívna úloha zavádzania ekonomických metód riadenia vo výstavbe. Jej principiálne riešenie poskytuje takzvaná „prenesená hodnota stavby“ pomocou vzorca, ktorý je syntézou priamych „viditeľných“ nákladov zdrojov s časom ich umŕtvenia v nedokončenom stavebnom objekte.

Preskúmame teraz výpočet prenesenej ceny výstavby na príklade. Pripustíme, že na nejakom objekte sú dva projekty organizácie stavebných prác. „Viditeľná“ rozpočtová hodnota tvorí v oboch prípadoch 200 miliónov rubľov, ale celková doba zvládnutia týchto investícií a ich rozdelenia podľa rokov výstavby nie je rovnaké. V prvom prípade sa objekt bude budovať 4 roky, pričom v prvom roku sa predpokladá prestavať 10 miliónov, v druhom a treťom po 50 a v záverečnom skúšobnom roku 90 miliónov rubľov. V druhom prípade celková výstavba trvá 3 roky; v prvom roku sa preinvestuje 100 miliónov, v druhom a treťom po 50 miliónov rubľov. Ktorý zo spôsobov výstavby objektu je výhodnejší z národohospodárskeho hľadiska?

Na prvý pohľad sa môže zdať, že žiadúcejší je druhý projekt. Ale aj bez zložitých výpočtov vidieť, že hoci sa ušetrí na celkovej dobe výstavby, predpokladá to však veľmi neracionálne rozdelenie osvojených investícií v čase. Polovica investícií sa tu spotrebuje tri roky pred uvedením objektu. V prvom projekte investície narastajú z roka na rok a temer polovica ich sumy pripadá na posledný, skúšobný rok výstavby. Tieto úvahy môžeme urobiť ešte konkrétnejšími, keď vyčíslíme stavebný lag. Keď vynásobíme investície každého roku počtom rokov ich trvania v stave nedokončenej výstavby, sčítame získané súčiny a vydělíme sumu celkovou rozpočtovou hodnotou, zistíme, že v prvom projekte sa lag rovná 1,9 a v druhom 2,25 roka. Nehľadiac na dlhšie trvanie stavby, prvý projekt viaže investície v priemere na menšiu dobu ako druhý.

Áký je ekonomický efekt menšieho umŕtvenia prostriedkov v prvom variante? Odpoveď na túto otázku môžeme získať porovnaním prenesenej hodnoty v oboch projektoch. V prvom variante táto veličina (pri norme efektívnosti 0,15) tvorí $10 \times 1,15^3 + 50 \times 1,15^2 + 50 \times 1,15 + 90 = 229$ miliónov

rubľov. Táto suma ukazuje, akému objemu nákladov konečného skúšobného roku zodpovedajú investície do objektu vzhľadom na ich umŕtvenie v nedokončenej výstavbe. V druhom variante sa prenesená hodnota rovná $100 \times 1,15^2 + 50 \times 1,15 + 50 + 240$ miliónov rubľov. Rozdiel — 11 miliónov rubľov — vyjadruje efekt racionálnejšieho využitia investícií v prvom projekte.

Z národohospodárskeho hľadiska úlohy racionálnej organizácie stavebnej výroby nespočívajú v zmenšení sumy všetkých nákladov na objekt (bez vzťahu k termínu jeho výstavby), ani v skrátení doby (nehľadiac na objem nákladov podľa rokov), ale v optimálnom spojení týchto dvoch faktorov prenesenej hodnoty. Vhodným a dostatočne silným technickým prostriedkom takejto optimalizácie sú sieťové grafy, ktoré sa riešia pomocou algoritmu zabezpečujúceho minimalizáciu prenesenej hodnoty.

Problém však nie je len v technických prostriedkoch výpočtu najvhodnejšieho trvania a postupnosti jednotlivých druhov stavebných prác na nejakom projekte, ale aj v tom, aby sa vytvorili podmienky, ktoré by zainteresovali budovateľov pri využívaní takýchto metód. Veľmi dôležité je zaviesť do praxe plánovania a evidencie stavebnej produkcie ukazovateľ prenesenej hodnoty. Snaha po zmenšení nákladov (určovaných podľa prenesenej hodnoty) by napomáhala racionalizácii výrobného procesu, širšiemu použitiu metód rýchlej výstavby, správnej z národohospodárskych pozícií rozdelenia investícií podľa rokov, koncentracii zdrojov i skrátению stavebného lagu, obmedzeniu rozptýlenia prostriedkov na mnohé objekty. Stanovenie tvrdých ekonomických sankcií za porušenie koordinovaných termínov dodávky materiálov i zariadenia na stavby je záväznou podmienkou evidencie faktora času vo výstavbe.

Druhou oblasťou, kde sa umŕtvujú veľké prostriedky na značnú dobu, je priemyselný výskum a ťažba úžitkových nerastov. Tu sa hovorí nie o všeobecných geologických bádaniach a pátracích prácach, ale o detailnej priemyselnej príprave konkrétnych ložísk. Tieto sú v podstate investíciami do príslušného odvetvia, a preto sa musia evidovať v jeho nákladoch. Ako všetky investície, aj náklady na priemyselný výskum sú odôvodnené vtedy, ak slúžia bezprostrednej výrobe. No detailný priemyselný výskum, predstihujúci o desaťročia začiatok využívania, je z ekonomického hľadiska tiež len nedokončenou výstavbou.

Je jasné, že ťažobné odvetvia musia byť zabezpečené pripravenými priemyselnými zásobami. Domnievam sa však, že pri odôvodnení noriem zabezpečenia nie vždy a nie v plnej miere sa berie do úvahy faktor času. Prostriedky vynaložené na prípravu zásob neňachádzajú nutnú evidenciu ani pri odôvodnení intenzívosti ťažby ložísk. Kapacity ťažobných podnikov sa obyčajne odôvodňujú ich amortizačnou dobou, v priebehu ktorej musia byť vyťažené zásoby ložiska. Nehovoriac už o zvyku zvyšovať amortizačné doby (chybný odhad morálneho opotrebenia). Chyba tohto princípu spočíva teda v ignorácii faktora času, najmä času eko-

onomickej realizácie nákladov zhmotnených v pripravovaných zásobách surovín. Pri odôvodňovaní optimálnej kapacity ťažobných podnikov a kalkulácie nákladov na jednotku produkcie by sa mali evidovať vo fondovej skladbe nákladov výdaje na počiatočnú geologickú prípravu podniku so zreteľom na to, že tieto investície sa umŕtvujú na dobu, rovnajúcu sa približne polovici doby ťažby ložiska. Treba evidovať zároveň i získanú úsporu prostredníctvom možnosti zmeny času prípravy i osvojenia analogických ostatných ložísk — efekt koncentrácie prostriedkov. Rovnako treba považovať za umŕtvenú i časť prostriedkov, vložených do jednotlivých objektov veľkých mnohoozvetvových národohospodárskych komplexov pri nesynchronnom zavedení prvkov takýchto komplexov.

Podstatná časť výrobných zásob spoločnosti sa zahrňuje do obrátových fondov. No ekonomické páky, ktoré vplývajú na spoločenské náklady spojené s prírastkom zásob obrátových prostriedkov, sú v našom hospodárstve slabé a zle sa využívajú.

Preilustrujeme si význam ich hospodárneho využívania na poučnom príklade. Jeden z podnikov na východnej Sibírii je rozložený nepriaznivo vo vzťahu k doprave: náklady sa zo železnice prekladajú na rieku a potom sa dovážajú na saniach. Dvojitá prekládka a ohraničená doba plavby vedie k nahromadeniu ohromného množstva nákladov v obidvoch prístavoch (na železnici i pri autosaniach). V priemere sa na ceste, v skladoch i prístavoch v každom danom momente nachádza zásoba nákladov, ktorá sa rovná poldruharočnej potrebe podniku. Ak by sa obsah tejto zásoby (ako i v skutočnosti) kalkuloval v nákladoch podniku, vychádzajúc z normy efektívnosti, náklady vzrástli asi o jedenapolkrát.

Podnik neplatí nijaké percentá, ani symbolicky, ani za celkovú masu svojich tovarových zásob, ani za ich sezónne prírastky a uvedená schéma zásobovania sa považuje za ekonomickú. Len niektoré cenné náklady dostáva podnik leteckou dopravou, ale aj to nie preto, aby sa ako-tak brala do úvahy doba odvedenia hodnôt i zásob, ale kvôli odvráteniu možného poškodenia materiálov na ceste a v skladoch. Rozpočet evidujúci národohospodárske výsledky tvorby tovarových zásob svedčí zároveň o absolútnej výhodnosti dopravy takmer všetkých nákladov vzdušnou cestou.

Bohužiaľ, takéto aposteriórne rozpočty dávajú len predstavu o skutočnom rozsahu zbytočných nákladov, no málo pomáhajú pri ich znižovaní. Ak by sa rozpočet urobil pred prijatím rozhodnutia o výbere tej alebo inej schémy zásobovania, potom by sa nevyhnutné pre organizáciu zásobovania letecky namiesto nákladov na budovanie prístavov a skladov, na kompletovanie autoparku a jemu prislúchajúcich podnikov. Prechod od horšej schémy zásobovania na lepšiu si zároveň vyžaduje nové náklady na doplnenie už vynaložených nákladov.

Z tohto príkladu vidíme, že straty (ako aj efekty) spojené s nedostatočným výpočtom faktora času majú dlhodobý charakter; chyby nás tu

stoja veľa nielen preto, že vedú k značným stratám, ale aj preto, že ich ťažko naprávať.

Chozrasčotnou metódou stimulovania lepšieho využívania všetkých tovarových, surovinových i ostatných zásob je úverovanie obratových prostriedkov. Táto ekonomická páka regulácie zásob je často efektívnejšia ako administratívne obmedzovanie a normovanie. Veď na rozdiel od uvedeného príkladu môžu byť prípady, keď je zväčšenie zásob a rezervných kapacít rozhodne užitočné, nakoľko náklady spoločnosti na zväčšenie zásob sa kryjú úsporou iných prvkov nákladov, napríklad, ak si to vyžaduje rozširovanie výroby, organizovanie rytmičnosti.

V súčasnej zložitej ekonomike mnohé aspekty faktora času s prácou podliehajú presnému kvantitatívnemu výpočtu. Zvlášť veľké a dôležité problémy vznikajú pri hodnotení efektívnosti opatrení, spojených s realizáciou vedeckotechnického pokroku v národnom hospodárstve a pri stanovení tempa ich uskutočňovania. Nemožno vypracovať žiadny jednoduchý vzorec, ktorý by porovnával vo všetkých prípadoch náklady a zisky podmienené úsporou alebo prekročením času. Avšak dostatočné ocenenie týchto strát a výhod pre prijatie správnych praktických riešení môžu byť zostavené na základe využitia niekoľkých jednoduchých princípov spomenutých v článku. Dôležité je stále si uvedomovať, že prekročenie času znamená odvod určitej masy bežnej produkcie do zásob, a tým primerane stratu potencionálne možného dôchodku. Nie menej dôležité je brať do úvahy aj to, že oproti potenciálnym stratám a škodám stoja niektoré jednorazové výhody. Správne porovnanie jedných i druhých prostredníctvom normy ekonomickej efektívnosti je kľúčom k evidencii faktora času v plánovaní a hospodárskom riadení. Presná a správna evidencia ceny času je nevyhnutným prvkom realizácie technického pokroku, vysokého tempa rozvoja socialistickej ekonomiky.

Z časopisu *Kommunist* (1969), č. 10.

Recenzie

E. Pisani, G. Corli, R. Triffin, Lord Plowden, K. Winnacker, W. Hallstein: **Problems of British Entry into the EEC** (Reports to the Action Committee for the United States of Europe), European Series No 11, Chatham House — PEP, London 1969, 108 strán

Publikácia *Problémy britského vstupu do EHS* (Správy Akčného výboru pre Spojené štáty európske) svojou tematikou nadväzuje na publikáciu *Action Committee for the United States of Europe — Statements and Declarations 1955—1967*, o ktorej píšeme na inom mieste. Akčný výbor pre Spojené štáty európske, ktorý sa po prvý raz zišiel rozšírený o zástupcov britských politických strán v marci 1969 na zasadnutí v Londýne, posudzoval na tomto stretnutí predovšetkým otázku vstupu Veľkej Británie do EHS. Spracovaním hlavných menových, poľnohospodárskych, technologických a inštitucionálnych aspektov vstupu Veľkej Británie poveril skupinu expertov, aby napokon po prerokovaní výsledkov ich práce sformuloval stanovisko, ktoré by sa formou doporučení predložilo jednotlivým vládam štátov EHS a Veľkej Británie. Zadané úlohy boli vypracované a predložené schôdzke Akčného výboru pre Spojené štáty európske, konanej 15.—16. júla 1969 v Bruseli. Recenzovaná publikácia zahŕňa päť expertíz na vyššie uvedené témy.

Prvý príspevok — *Poľnohospodárske problémy spojené s britským členstvom v Spoločnom trhu* — napísal bývalý francúzsky minister poľnohospodárstva Edgard Pisani.

Vychádza z konštatovania, že poľnohospodárske problémy patria dnes v EHS k najpálčivejším. Pokusy o integráciu tohto odvetvia prešli od prvotných snáh o vytvorenie jednotného poľnohospodárskeho trhu zrušením vnútorných prekážok pre pohyb poľnohospodárskych výrobkov medzi členskými štátmi k formulácii spoločnej poľnohospodárskej politiky, nahradzujúcej rôznorodosť prístupu k poľno-

hospodárstvu v jednotlivých členských krajinách. Všeobecné politické ťažkosti pri budovaní EHS však riešenie poľnohospodárskych problémov veľmi zdržali a situácia v tomto odvetví je dnes v mnohých smeroch kritická (nízke dôchodky, nároky na finančné dotácie z národných rozpočtov i z prostriedkov EHS a pod.). Vznikajú tým vážne ekonomické a politické problémy, a to nielen vnútri EHS, ale i vo svetovom meradle. Svetové poľnohospodárske trhy sa totiž vyznačujú veľkou nestabilitou a každá nová skutočnosť na strane importérov i exportérov poľnohospodárskych produktov (a týchto skutočností je v EHS neúrekom) vytvára základňu pre reorganizáciu a narušenie tradičných smerov pohybu týchto výrobkov. Tieto skutočnosti v mnohom prispievajú k nadbytkom poľnohospodárskych výrobkov vo svetovom meradle na jednej strane a k ich nedostatku spojenému s biedou a hladovaním na druhej strane.

Autor zdôrazňuje najmä tieto črty spoločnej poľnohospodárskej politiky krajin EHS:

1. prispôsobovanie poľnohospodárskej produkcie podmienkam trhu, určenie úlohy priemyslu a obchodu pri zabezpečovaní produkcie poľnohospodárskych výrobkov;
2. zníženie počtu poľnohospodárskeho obyvateľstva a v tejto súvislosti posilnenie konkurencieschopnosti poľnohospodárskej výroby, zvýšenie životnej úrovne farmárov (rozbor negatívnych sociálnych dôsledkov spojených s týmto trendom však chýba);
3. zavedenie dvojakeho cenového systému (realizácia časti produkcie za pomerne vysoké garančné ceny, zvyšok za svetové ceny);
4. oddelenie ekonomického mechanizmu

od mechanizmu sociálneho (v cenovej oblasti sa nehľadá riešenie krátkodobých a dlhodobých problémov spojených s existenciou niektorých poľnohospodárskych jednotiek a regiónov);

5. chápanie projektu spoločnej poľnohospodárskej politiky ako výsledku striktného programovania v rámci strednodobého plánu EHS, a nie ako improvizácie;

6. spolupráca so zainteresovanými ľuďmi, ich informovanie o pripravovaných zmenách, pretože bez toho predpokladanej zmeny nemožno realizovať.

Britská žiadosť o vstup do EHS je za daných okolností komplikujúcim činiteľom. Konceptcie rozvoja britského poľnohospodárstva a poľnohospodárstva krajín EHS sú dnes totiž diametrálne odlišné. Na rozdiel od krajín EHS, Británia je čistým importérom všetkých poľnohospodárskych produktov, jej trh nie je ochraňovaný (zaručované sú len príjmy farmárov), má relatívne prosperujúce poľnohospodárstvo, pomerne nízke ceny potravín, nie je izolovaná od svetových trhov poľnohospodárskych výrobkov. Vzájomné prispôsobenie preto iste nebude bez problémov. Nebude sa môcť chápať izolovane od menových, technologických a inštitucionálnych problémov.

E. Pisani vyčerpávajúcím spôsobom poukazuje na nasledovné skutočnosti spojené so vstupom Veľkej Británie do EHS: 1. Veľká Británia sa bude musieť, na základe aplikácie doteraz platných finančných pravidiel spoločnej poľnohospodárskej politiky EHS, zúčastňovať v niektorých prípadoch až 50 % na jej finančnom zabezpečení; 2. vstup odvráti Veľkú Britániu od tradičných zdrojov zásobovania, ovplyvní zvýšenie cien potravín a politicko-ekonomické vzťahy s mnohými krajinami; životné náklady vo Veľkej Británii sa tak zvýšia asi o 4 %; 3. prispôsobenie sa novej situácii si vyžiada určité prechodné obdobie (záujmy poľnohospodárov hovoria pre obdobie čo možno najdlhšie, priemyselné záujmy pre obdobie čo možno najkratšie).

Po náčrte uvedených všeobecných otázok autor pristupuje k zaujímavej analýze niektorých konkrétnych problémov dokumentovanej mnohými údajmi: napr. civlných pracovných síl zamestnaných

v britskom poľnohospodárstve je 3 % (v EHS 15,8 %), podiel poľnohospodárstva na HNP je v Británii 3 % (v EHS 7,8 %), priemerná výmera britských poľnohospodárskych usadlostí je 30 ha (EHS 11 ha), počet britských farmárov je 300 tisíc (EHS 3 907 883) atď.

Autor sa podrobnejšie zaoberá niektorými konkrétnymi problémami ponuky a dopytu a porovnáva intervenčné zásahy pri jednotlivých poľnohospodárskych produktoch vo Veľkej Británii a EHS. Zaujímavé je porovnanie hladiny garantovaných cien, ktorých vyrovnanie bude mať nepriaznivý dôsledok na britských spotrebiteľov, najmä na tých, ktorí patria do nižších príjmových skupín.

Zjednodušený sa zdá odhad finančných dôsledkov spoločnej poľnohospodárskej politiky v budúcom rozšírenom EHS. Vychádza totiž len zo situácie v poľnohospodárstve a neberie do úvahy širšie aspekty, ktoré sa pri uplatňovaní spoločného finančného bremena môžu uplatniť podobne, ako pri doterajšom spôsobe financovania. Naproti tomu je jasné, že uplatnenie všetkých budúcich opatrení v rozšírenom EHS si pre Veľkú Britániu vynúti zavedenie prechodného obdobia, podobného prechodnému obdobiu od založenia EHS po vybudovanie colnej únie. Podľa nášho názoru však autorov odhad jeho dĺžky [3—4 roky] vzhľadom na zložitost celej problematiky nie je príliš reálny.

K najaktuálnejším pasážam príspevku patrí objasnenie vplyvu britského vstupu do EHS na ostatný svet, ktorý produkuje poľnohospodárske výrobky. Vstupom Veľkej Británie do EHS poklesne stupeň sebestačnosti dnešných krajín EHS, a to hlavne v obilí, masle, cukre, zelenine a čerstvom ovocí. Hlavne pri týchto plodinách dôjde k zvýšeniu importu z dnešných štátov EHS do Veľkej Británie, čo však bude mať nepriaznivé dôsledky na tie krajiny, s ktorými — pokiaľ ide o zásobovanie poľnohospodárskymi produktami — má dnes Veľká Británia osobitné vzťahy. Ide predovšetkým o problém masla, dovážaného do Veľkej Británie z Nového Zélandu a cukru, ktorý sa dnes dováža na základe *Commonwealth Sugar Agreement*.

A. Pisani končí svoj príspevok náčrtom ďalších problémov, ktoré komplikujú poľnohospodársku otázku: postavením Dánska, Írska a Nórska v poľnohospodárskej oblasti, teda krajín, ktoré o vstup do EHS požiadali spolu s Veľkou Britániou.

Menovým otázkam sú v recenzovanej práci venované dve state. Prvú, pod názvom *Menové aspekty britského vstupu do EHS*, napísal guvernér talianskej banky Guido Carli, druhú pod názvom *Menové aspekty pripojenia Veľkej Británie k Spoločnému trhu*, profesor Robert Triffin.

G. Carli vo svojom príspevku vychádza z povojnového usporiadania medzinárodného menového systému, ktorého základy položili brettonwoodské dohody z roku 1944.¹ Rozoberá jeho klady i nedostatky a charakterizuje dve veľké menové oblasti dneška: Európa a Spojené štáty americké, včítane vzájomných vzťahov medzi nimi. V tejto súvislosti sa zamýšľa nad dôsledkami, ktoré by mohlo vyvolať nahradenie dnešných pevných menových parít, s presne vymedzenou možnou fluktuáciou smerom nahor a nadol, flexibilnými menovými paritami. Vychádza z toho, že pri systéme stálych menových parít každá krajina môže preniesť na iné krajiny inflačné i deflačné impulzy úmerne výkyvom svojho zahraničného obchodu a svojej schopnosti zhromažďovať alebo uvoľňovať rezervy. Podobne je každá krajina vystavená vplyvom prichádzajúcim od druhých. Vzhľadom na nerozvinutosť spolupráce medzi európskymi krajinami v tomto smere sa uvedené nevýhody môžu prejaviť, vyvolať špekulatívne pohyby, náhle prispôsobovanie parity novej situácii, atď., čo môže mať negatívne následky na existenciu spoločného trhu v oblasti priemyslu, ale najmä v poľnohospodárstve. Systém pohyblivých menových parít by umožnil ich prispôsobenie pohybom cien a nákladom, umožnil by kompenzovať a vyrovnávať vzniknutú nerovnováhu, udržiavať väčšiu stabilitu konkurenčných podmienok atď. V danej súvislosti autor vyjadruje názor, že nový

systém by uľahčil rozšírenie EHS o krajiny, ktoré o vstup požiadali. „Aj keď inflačné tlaky vo Veľkej Británii sú silnejšie než v niektorých krajinách EHS, nebol by to argument proti účasti Veľkej Británie v EHS, ak by súčasné zavedenie menových parít v integrovanej oblasti vniesol prvok flexibility, ktorý by ochránil krajiny najviac zainteresované na udržaní menovej stability proti inflačným vplyvom pochádzajúcim od iných.“ [str. 50] Autor sa, žiaľ, nezaobrá medzinárodným ohlasom na navrhovaný krok, ktorý by bolo nepochybné treba brať do úvahy pred jeho realizáciou.

V druhom príspevku k menovým problémom R. Triffin vychádza z toho, že britský menový problém bol v minulosti, a je aj dnes, problémom nielen Veľkej Británie, ale i ostatnej Európy a že ostatné krajiny sa mu nevyhnú tým, že by zamietli vstup Veľkej Británie do EHS. Naopak, jej vstup by vytvoril nové možnosti jeho riešenia.

Problém libry šterlingov (daný tým, že táto národná mena je zároveň jednou z medzinárodných mien, a to v podmienkach pretrvávajúcej ťažkosti britskej platobnej bilancie) je len súčasťou problému celého systému dnešných medzinárodných menových vzťahov. K jeho riešeniu by napomohla väčšia koordinácia národných politík; v prípade EHS by išlo o rozsiahlejšiu menovú integráciu, spojenú s flexibilitou menových parít. Na rozdiel od predošlého autora Triffin zdôrazňuje, že menová integrácia medzi EHS a ostatným svetom by bola obťažnejšia a mala by dlhodobjší charakter. „Organizácia Európskej menovej oblasti je dôležitá preto, aby sa zabránilo dezintegrácii EHS alebo jeho de facto pohlteniu „dolárovou oblasťou“ v dôsledku problémov, ktoré pre Spojené štáty americké vznikli vzhľadom na ťažkosti ich platobnej bilancie a metódy, ktoré sa prijali na ich riešenie... Udržovanie súčasnej stability menovej parity dolára takýmito metódami by viedlo k tomu, že by sa Európa stretla s hlbokými problé-

¹ O týchto problémoch pojednávame bližšie v článku *K niektorým aspektom medzinárodných menových vzťahov v súčasnom kapitalizme*, Ekonomický časopis (1969), č. 8.

mami, riešiteľnými len v rámci spoločnej politiky sprevádzanej priemernými menovými inštitúciami.“ (str. 55—56)

R. Triffin považuje za dôležitý okruh problémov, súvisiacich s britským vstupom do EHS, otázky deficitu britskej platobnej bilancie, pričom podrobnejšie rozoberá dva aspekty tohto deficitu: 1. bežnú nerovnováhu medzi príjmami a výdajmi; 2. dopad krátkodobej a strednodobej zadĺženosti. Prijatie Veľkej Británie do EHS by mohlo viesť k týmto dôsledkom: posilnil by sa tlak medzinárodnej konkurencie na britské firmy, čo by viedlo k zvyšovaniu produktivity práce; tým by sa stimuloval záujem zahraničného kapitálu, ktorý by mohol prispieť k rastu objemu investícií a modernizácii výrobného aparátu; v dôsledku toho by sa znížila úroková miera, ktorá dnes tieto investície ťrdí. Spomínané vplyvy by spolu so štrukturálnymi reformami britskej vlády mohli pomôcť vylepšiť platobnú bilanciu, zvýšiť britskú exportnú kapacitu. Nie zanedbateľný vplyv by v tejto súvislosti mala i menová spolupráca medzi krajinami EHS.

V porovnaní s Carliho príspevkom je Triffinova stať oveľa konkrétnejšia; z hľadiska súčasných potrieb oveľa mnohostrannejšie a komplexnejšie poukazuje na mnohé rozporné aspekty menových otázok spojených so vstupom Veľkej Británie do EHS.

Technologickou spolupracou v Spoločenstve rozšírenom vstupom Veľkej Británie sa zaoberá Lord Plowden, prezident Tube Investments Ltd a profesor Karl Winacker, generálny riaditeľ concernu Hoechst.

Autori vychádzajú z tzv. technologickej priepasti, ktorá dnes existuje medzi USA a Európou. V spojení technických a ekonomických zdrojov Veľkej Británie a krajín EHS vidia cestu, ako túto priepasť v dnešných podmienkach vyspelej technológie preklenúť. Vstup Veľkej Británie by totiž znamenal rozšírenie vnútorného trhu EHS na 240 mil. ľudí a celkového HNP o 400 000 mil. dolárov.

Na príkladoch jednotlivých odvetví sa dokumentuje podobná štruktúra priemyslu krajín EHS a britského priemyslu a posudzujú sa možnosti, ktoré ich spojenie prinesie v konkurenčnom boji s priemys-

lom USA a Sovietskeho zväzu. Internacionálny charakter moderných výrobných odvetví sa ilustruje na rade nových odvetví a spolupráca v tejto oblasti sa hodnotí optimisticky. K všestrannejšiemu pohľadu by, pravda, prispel i rozbor situácie v tradičných odvetviach, ktoré integrácia bude musieť taktiež postihnúť a bude pritom naviac spojená s prekonávaním veľmi komplikovaných problémov (ako to už dnes ukazuje história napr. Montánnej únie). Z uvedených porovnaní je zrejmé, že podobná štruktúra a vyspelosť priemyslu krajín EHS a Veľkej Británie vytvára podmienky pre budúcu spoluprácu bez nebezpečenstva nadvlády jednej strany nad druhou.

Súhlasíme so záverečným konštatovaním autorov, že budúca technologická spolupráca EHS s Veľkou Britániou, ak má byť úspešná, nemôže ostať len pri likvidácii colných prekážok, ale musí sa rozšíriť aj na odstránenie právnych a fiškálnych prekážok voľného pohybu tovaru a služieb, prekážok necolného charakteru. Vyskytne sa zrejme potreba vytvoriť osobitnú inštitúciu na podporu rozvoja západoeurópskej technológie.

Záverečný príspevok bývalého predsedu Komisie EHS Waltera Hallsteina, nazvaný *Inštitucionálne problémy spojené s britským členstvom*, odpovedá na otázku, aké opatrenia bude treba prijať v inštitucionálnej sfére, aby vstup Veľkej Británie (resp. ďalších štátov) do EHS bol krokom k často spomínanej politickej jednote západoeurópskych štátov. Vstup Veľkej Británie autor víta, pretože zodpovedá jeho chápaniu procesu západoeurópskej integrácie, ktorý sa podľa neho má uberať štyrmi smermi:

1. má byť procesom rozvoja podmienok pre ekonomickú aktivitu v kontinentálnom meradle cestou spajovania ekonomických politík členských krajín v jednu politiku Spoločenstva [včítane politiky menovej a technologickej];
2. má sa obohacovať o nových členov;
3. má zahŕňať aj neekonomické sféry zahraničnej a obrannej politiky;
4. má rozvíjať inštitucionálny rámec existujúcich Spoločenstiev, najmä posilniť moc Európskeho parlamentu a Komisie troch Spoločenstiev.

Dnešné inštitúcie (Komisia, Rada, Parlament, Hospodárska a sociálna rada), ktoré autor podrobnejšie charakterizuje, sú politickými inštitúciami stojacimi nad národnými záujmami, presadzujúcimi hlavné integrujúce záujmy vymedzené zakladajúcimi zmluvami.

W. Hallstein dochádza k záveru, že tak ako nie je správne predpokladať, že samo rozšírenie EHS bude znamenať jeho posilnenie, netreba si ani myslieť, že tento krok zmení charakter a ciele

dnešného EHS, zníži dynamiku jeho vývinu. Zachovanie dnešného smeru jeho vývinu však bude vyžadovať vhodne premietnuť predpokladané zmeny do inštitucionálneho rámca. Môžeme dodať, že aby sa to stalo, bude takisto treba predpokladať pre všetkých členov rozšíreného EHS akceptovateľné riešenie celého radu otázok, z ktorých tie najzávažnejšie boli predmetom rozboru posudzovaného zborníka.

Drahoš Šíbl

Július Lipták, *Medzinárodná deľba práce v poľnohospodárstve*, Epocha, Bratislava 1969, 314 strán

Recenzovanú knihu možno považovať za určité rozpracovanie autorovej knihy *Medzinárodná deľba práce v zemiedelstvi zemí RVHP* publikovanej r. 1965.

Skutočnosť, že krajiny RVHP nie sú a nemôžu byť izolovaným hospodárskym celkom v súčasnom svete, viedla autora, ako sám uvádza, k preskúmaniu podmienok a výhodnosti deľby práce v poľnohospodárstve aj za rámec krajín RVHP. Nenárokuje si robiť závery o vzájomnej výhodnosti alebo nevýhodnosti výmenného obchodu s poľnohospodárskymi produktami pre všetky zúčastnené krajiny sveta. Cieľom jeho knihy je oboznámiť širšiu verejnosť s pozíciami a ekonomickými záujmami jednotlivých účastníkov medzinárodnej deľby práce v poľnohospodárstve v rovine svetovej a národnej. Snaží sa určiť miesto poľnohospodárskych výrobkov a potrieb v konglomeráte medzinárodných pohybov tovarov, ich štruktúru a na druhej strane miesto a štruktúru týchto výrobkov podľa jednotlivých zúčastnených krajín.

Na základe získania a roztriedenia množstva štatistických údajov z rôznych dostupných i menej dostupných prameňov poukazuje autor na neustále narastajúci význam objemu poľnohospodárskeho exportu a importu (napríklad roku 1964 bol export týchto produktov asi 32 mld amerických dolárov a ich svetový import dosahoval asi 35 mld dolárov). V dôsledku

zmeny štruktúry zahraničného obchodu poklesol však podiel poľnohospodárskych produktov na svetovom obchode všetkých druhov výrobkov z 34% r. 1951 na 26% r. 1963.

Pri spracúvaní problematiky medzinárodnej deľby práce — i keď sa autor opiera o jeho známe teoretické ponímanie medzinárodnej deľby práce, rozpracované už v spomínanej knihe — pre účely výkladu a faktografického dôkazu danej problematiky v recenzovanej publikácii autor zjednodušuje pojem medzinárodnej deľby práce na skúmanie jednej z jej foriem prejavu — na problematiku exportu a importu. Sme toho názoru, že určité zdôraznenie obsahu a podstaty medzinárodnej deľby práce by sa nepovažovalo za autorovo opakovanie sa, naopak, zarádilo by skúmanú problematiku do celého komplexu medzinárodnej deľby práce tým skôr, že autor opakuje a zdôrazňuje menej závažné, teda známejšie a jasnejšie otázky. Ide najmä o tie časti knihy, kde sa autor venuje úvahám o potrebách poľnohospodárskych výrobkov. Na strane dopytu po poľnohospodárskych výrobkoch vo svete rozoberá hlavne tieto činitele: rast obyvateľstva, populačnú explóziu; úroveň výživy, princíp akcelerácie, potravinový deficit; presadzovanie sa tzv. Englovho zákona (str. 50), technický rozvoj a substitúciu poľnohospodárskych výrob-

kov, na základe ktorých zdôrazňuje tendenciu narastania potrieb potravín v najbližších desaťročiach v nevídanom rozsahu (hlavne v Ázii). Túto tendenciu relatívne (snáď aj absolútne) môže [podľa autora] do určitej miery oslabovať technický rozvoj, ochrana poľnohospodárskych produktov. Ďalší vývoj aj v poľnohospodárstve posilní priemyselne najvyšpejšie časti sveta.¹

Na strane zdrojov (ponuky) uvádza autor možnosti zvyšovania výrobného potenciálu svetového poľnohospodárstva, a to najmä odlišnosti vo vybavení jednotlivých kontinentov a krajín sveta výrobnými faktormi: výmeru ornej a poľnohospodárskej pôdy, klímu a monokultúry, intenzifikačné vklady, pracovné sily a naturálnu akumuláciu, intenzifikáciu a rast organického zloženia vkladov do poľnohospodárstva, racionálnu intenzifikáciu a zákon klesajúcej úrodnosti pôdy, ako aj koncentráciu vlastníctva pôdy a poľnohospodárskej výroby. I keď je problém výživy a hladu v súčasnosti veľmi závažný, ľudstvo má dosť potenciálnych zdrojov, ktoré sa budú musieť v budúcnosti využiť na odvrátenie hrozby hladu. Nerovnomerné rozmiestnenie bohatstva márodov bude naďalej viesť k rastu významu exportu hlavne v Severnej Amerike a Oceánii, na protipóle — v Latinskej Amerike, Afrike, ale najmä v Ázii — sa musí vystupňovať intenzifikačné úsilie. Miera rastúcej závislosti tzv. tretieho sveta od vonkajších zdrojov výživy bude daná ani nie tak prírodnými zdrojmi, ako najmä rýchlosťou a účinnosťou uskutočnenia nevyhnutných spoločensko-ekonomických premien.

Iste je zaujímavý autorov prístup k spracovaniu a určitému zovšeobecneniu množstva štatistických údajov. Jeho postup sa plne prejavil najmä v I. kapitole recenzovanej knihy. Spočíva v tom, že po preskúmaní, ktoré z poľnohospodárskych výrobkov vstupujú najčastejšie do medzinárodnej výmeny, po ich roztriedení na naj-

základnejšie skupiny výrobkov (9 druhov), prevedení prehľadu o ich objeme a percentuálnom podiele na svetovom obchode, pristupuje k rozdeleniu krajín podľa ich účasti na svetovom obchode s poľnohospodárskymi výrobkami. Týchto účastníkov potom rozdeľuje podľa určitých kritérií (napr. podľa veľkosti objemu ročného obrátu poľnohospodárskych výrobkov a potrieb v mld a podľa prevahy exportu, resp. importu) na aktívnych a pasívnych. V tejto prvej časti bohatej na faktografický materiál je pomerne ťažko sa orientovať. Chápeme, že nie je jednoduché zozbierať presné porovnateľné údaje z danej oblasti vo svetovom rozsahu, ale autor sa dopúšťa určitých štatistických nedostatkov v tom zmysle, že na mnohých miestach umiestuje štatisticky presný údaj do nepresného časového obdobia (prvá polovica rokov). Domnievame sa, že určité jasnejšie roztriedenie údajov podľa autorom vopred vytáčených kritérií by bolo spravilo túto časť knihy prehľadnejšou a pôsobivejšou.

V tejto kapitole autor dochádza k záveru, že „vývoj svetového obchodu s poľnohospodárskymi výrobkami, a teda aj ďalšie zmeny tvárnosti medzinárodnej delby práce v poľnohospodárstve nezávisia ani tak od reálnej a potenciálnej kapacity výroby, ako od kúpyschopného dopytu po poľnohospodárskych výrobkoch“ (str. 36). Tento záver je všeobecne uznávaný a logicky vedie k už spomínaným záverom v II. a III. kapitole; domnievame sa, že rozsah týchto kapitol nemusel byť taký veľký, t. j. takmer jedna tretina rozsahu publikácie.

Oveľa dôležitejším problémom vo vzťahu k medzinárodnej delbe práce, resp. k problematike zahraničného obchodu je cena poľnohospodárskych produktov. Cenová hladina a cenové relácie spolu s fyzickým množstvom jednotlivých produktov podmieňujú rozsah, teritoriálnu i komoditnú štruktúru medzinárodných pohybov

¹ Pozri kapitolu II. v recenzovanej knihe v porovnaní s podobnou témou kapitoly VI. v publikácii z r. 1965. Analogicky možno spomenúť aj úvahy v III. kapitole recenzovanej knihy v porovnaní s III. kapitolou predošlej knihy — k otázkam vplyvu prírodných a ekonomických podmienok na výrobné možnosti poľnohospodárstva vo svete.

týchto tovarov vo všeobecnosti. Pre pochopenie autorových názorov na problémy svetových cien poľnohospodárskeho produktu sa musí čitateľ vrátiť k už spomínanej (skôr publikovanej) knihe, kde (časť IV. kapitoly) podáva určitý výklad svetovej ceny, cenových nožníc, vlastnej cenovej základne a tzv. neekvivalencie, resp. ekvivalencie cien. Autor sa týmto zložitým otázkam venuje znova, žiaľ, táto závažná kapitola, zaoberajúca sa cenami, je v recenzovanej knihe spracovaná dosť nezrozumiteľne pre čitateľa, ktorý nepozná bližšie autorove názory na daný problém. Autor sa tu venuje najmä objasňovaniu vzťahu cenových nožníc k agrárnym intervenciám. Cenové nožnice ozrejmuje spočiatku ako vzťah medzi cenou poľnohospodárskych produktov a priemyselných tovarov, neskôr ako „cenové relácie porovnávaných tovarov v danej chvíli vždy vzhľadom na cenovú reláciu tých istých tovarov v inej zvolenej chvíli“ (str. 163). Ďalej sa autor zaoberá výkladom ekvivalentnej či neekvivalentnej výmeny (v zmysle vzájomnej relácie trhovej a kvantitvej ceny). Je toho názoru, že „pre kvantifikáciu miery neekvivalencie“ stačí „poznať hodnoty dvoch ukazovateľov toho istého produktu — výrobnú cenu a trhovú cenu“ (str. 163).

V ďalšej časti formuluje niektoré základné prvky sústavy národných a medzinárodných agrárnych intervencií, najmä na príkladoch ich historického vývoja v USA a Veľkej Británii, ako aj v EHS a v rámci medzinárodných komoditných dohôd. Považuje za dôležité, aby agrárny intervencionizmus rešpektoval cieľavedomé spoločenské rozmiestňovanie výroby vo svete a tvorbu optimálneho tvaru medzinárodnej delby práce. Nakoľko je však táto jeho požiadavka reálna, najmä mimo rámca krajín RVHP?

Z hľadiska nového prístupu k spracovaniu a k riešeniu problémov racionálneho zapojenia jednotlivkej krajiny do medzinárodnej delby práce a jej rozvíjania z celosvetového hľadiska je najcennejšia kapitola V., pojednávajúca o Medzinárodnej delbe práce a úsporách jednej krajiny. Autor v nej rozvádza možnosť posúdenia

národohospodárskej racionality a rentability vývozu a dovozu poľnohospodárskych výrobkov v jednej krajine. Nadväzuje na úvahy vyplývajúce z teórie komparatívnych nákladov a výhod a zo schém s viacerými výrobnými faktormi (Leontief). Teoreticky veľmi zaujímavou formuluje návrh k alternatívnemu prechodu na racionálnu schému. Tieto úvahy mu slúžia ako metodologický prístup k prehodnoteniu zapojenia ČSSR do medzinárodnej delby práce.

Autorovo hodnotenie počiatkových 15 rokov vývoja poľnohospodárstva u nás vyznieva dosť pesimisticky. Má kritické pripomienky nielen k vnútorným príčinám zaostávania poľnohospodárstva v ČSSR do r. 1965, ale najmä k jeho neracionálnemu zapojeniu do medzinárodného obchodu. Zaiste je poučné autorovo tvrdenie, že žiadna krajina si v záujme rovnomerného vývoja nemôže dovoliť prehliadať rozvoj poľnohospodárstva, ani v prípade povojnovej industrializácie a naliehavých socialistických štrukturálnych premien v národnom hospodárstve. Pri hodnotení miesta, ktoré v schéme preferenčných postupností zaberajú základné komodity poľnohospodárskeho pôvodu, autor prišiel k záverom o neracionálnom zapojení Československa do medzinárodného obchodu. Ukazuje sa, že naša koncepcia — prostredníctvom exportu priemyselných výrobkov zabezpečiť rastúce potreby potravín — nie je dosť efektívna. Úvahy o efektívnosti dovozu, resp. vývozu niektorých našich tradičných produktov nie sú nám neznáme. Autor sa tomu podrobne venoval už v prvej publikácii. Napriek tejto skutočnosti možno považovať túto kapitolu za veľmi atraktívnu pre našu ekonomickú verejnosť. Autor sa tu okrem iného vyrovnáva aj s „problémom“ fiktívneho deficitu pôdneho fondu a s neoprávnenými obavami z poklesu intenzity výroby v našich pôdnych a klimatických podmienkach (porovnáva efektívnosť pestovania a spracovania cukrovej repy na cukor a jeho vývoz s množstvom pestovania pšenice a jej dovozu). Zaoberá sa tiež rozsahom a štruktúrou dovážaných krmív a živočíšnych výrobkov. Na celkové dokreslenie problematiky poukazuje na nedostatočný dovoz južného

ovocia a nedostatočnú spotrebu ovocia a spotrebu zeleniny z hľadiska vhodnej výživy u nás.

Recenzovanú knihu vcelku hodnotíme ako prínos do našej ekonomickej literatúry. Autor v nej poskytol základné informácie o súčasnom stave, ako aj perspektívach ďalšej deľby práce v poľnohospo-

dárstve v celosvetovom rozsahu. Zdôrazniť treba najmä skutočnosť, že priemyselne vyspelé krajiny majú významnú a stále narastajúcu váhu aj v poľnohospodárskom exporte (prípady Severnej Ameriky a Sovietskeho zväzu).

Gabriela Snohová

Správy

Obhajoba doktorskej dizertačnej práce

Prof. Ing. Félix Hutník obhajoval dňa 25. novembra 1969 pred vedeckou komisiou pre obhajoby doktorských dizertačných prác pri VŠE v Bratislave svoju doktorskú dizertačnú prácu na tému *Kombinácia výrobných faktorov v súčasnom poľnohospodárstve vyspelých krajín*. Oponentmi práce boli prof. Ing. V. Pavlenda, DrSc., prof. Ing. M. Baran, prof. Ing. J. Krilek, Dr. Ing. E. Palášthy, doc. Ing. D. Choma.

Prácu autor rozdelil do troch kapitol. V prvej pojednáva o kombinácii výrobných faktorov a vývinových štádiách poľnohospodárstva. Predmetom druhej kapitoly je problematika sebestačnosti poľnohospodárskej výroby a nasýtenosti trhu potravin vo vyspelej ekonomike. Napokon v tretej kapitole rozoberá autor nahradzovanie živej práce pôdou v hospodársky vyspelých kapitalistických krajinách.

Z prvej kapitoly možno považovať za najväčšiu a najpôvodnejšiu subkapitolu o substitúcii výrobných faktorov a štádiách vývinu poľnohospodárstva vo svete. Autor tu pojednáva o štádiálnom vývoji poľnohospodárstva, determinovanom kombináciou výrobných faktorov: pôda, živá práca a kapitál. Pritom za kapitál považuje „výrobný faktor, ktorý po materiálovo-vecnej stránke nevyrábajú poľnohospodári, ale výrobcovia v ostatných odvetviach národného hospodárstva“. Treba upozorniť, že v práci nejde o púhy opis jednotlivých substitúcií pôdy živou prácou, živej práce kapitálom, pôdy kapitálom a i., ale o postihnutie ich zákonitostí, ako sa prejavujú vo vývoji krajín husto a riedko osídlených a v tom čase medzi krajinami na rôznom stupni ich industrializácie.

Prof. Hutník sa ako prvý z našich poľnohospodárskych ekonómov pokúsil

upresniť časové vymedzenie jednotlivých etáp štádiálneho vývoja, a to tak po metodologickej stránke, ako aj z hľadiska konkrétneho vývoja československého poľnohospodárstva. Skutočnosť, že do tohto rozboru pojal ČSSR (z toho osobitne ČSR a SSR), mu umožnila hlbšie odhaliť príčiny niektorých našich problémov v rozvoji poľnohospodárstva a tiež formulovať závažné závery pre našu hospodársku a poľnohospodársku politiku, najmä z hľadiska jej ďalšieho zamerania.

V I. kapitole zaujme aj subkapitola o socialistickej prestavbe poľnohospodárstva. Autor v nej vedecky fundovane hodnotí prínos kolektivizácie československého poľnohospodárstva. Jej rozhodujúci význam pre rozvoj výrobných síl nášho socialistického poľnohospodárstva vyjadruje slovami: „Kolektivizácia poľnohospodárstva znamenala veľký obrat nielen v riešení politicko-sociálnych otázok, ale významným spôsobom zasiahla aj do substitučných procesov medzi trocha výrobnými faktormi. Definitívne presadila etapu substitúcie živej práce kapitálom, a tým v podstate v priereze celej krajiny zahatala možnosti intenzifikovať určité mikrorajóny zvyšovaním pracovnej intenzity.“

Autor súčasne poukazuje aj na problémy spojené s procesom kolektivizácie. Vyzdvihuje najmä náročnosť tohto procesu z hľadiska kumulovania troch druhov substitúcie v pomerne krátkom časovom období, a to substitúcie živej práce pôdou a živej práce a pôdy kapitálom. Za najvýraznejší sociálno-ekonomický znak kolektivizácie pokladá však autor substitúciu živej práce pôdou, t. j. zväčšovanie pôdneho fondu v jednotlivých podnikoch. Nahromadenie substitučných procesov bolo veľmi náročné na kapitál a zanechalo

svoje stopy i na našom poľnohospodárstve. Kolektívizácia poľnohospodárstva porušila logickú kontinuitu substitučných štádií, a tým časovo skoncentrovala potreby poľnohospodárstva do rozsahu, ktorý presahoval disponibilné zdroje nášho národného hospodárstva. Táto teoretická interpretácia ťažkostí a výkyvov v našom družstevnom poľnohospodárstve je v práci veľmi presvedčivá.

Na prvý pohľad sa zdá, že druhá kapitola svojím názvom *Sebestačnosť poľnohospodárskej výroby a nasýtenosť trhu potravín vo vyspelej ekonomike* celkom nezapadá do problematiky práce. V skutočnosti to tak nie je. Väzba problému sebestačnosti poľnohospodárskej výroby a nasýtenosti trhu potravinami vo vyspelej ekonomike na prvú kapitolu je v autorovom zámere prísne logická. Ukazuje sa totiž, že sebestačnosť v poľnohospodárskej produkcii je kritickým bodom, z ktorého sa vychádza pri posudzovaní efektívnosti odchýliek smerom hore alebo dolu pri kombinácii výrobných faktorov.

Autor si v tejto kapitole všima najprv danú problematiku vo vyspelých kapitalistických krajinách. Dochádza k záveru, že hospodársky vyspelé kapitalistické štáty usilujú o pomerne vysoký stupeň sebestačnosti vlastného poľnohospodárstva a snažia sa ho presne určiť pre jednotlivé vývinové štádiá národného hospodárstva. Významnú úlohu pri tom hrajú ekonomické faktory. Nie sú však len samé. K nim pristupujú aj politicko-sociálne a vojensko-obranné činitele, ktoré stoja proti ekonomickým faktorom prinajmenšom ako rovnocenní partneri.

Pokiaľ ide o sebestačnosť v československom poľnohospodárstve a v krajinách RVHP, autor ukazuje na to, že Československo má poddimenzované poľnohospodárstvo a vyslovuje sa jednoznačne za zvyšovanie stupňa sebestačnosti nášho poľnohospodárstva. Krajiny RVHP sú za normálnych okolností ako celok sebestačné v obilovinách.

Osobitnú pozornosť autor venuje otázke sebestačnosti vo federácii — ako sa javí v oboch našich republikách. Pokiaľ ide o stupeň sebestačnosti, v povojnovom období badať medzi ČSR a SSR vyrovná-

vacie tendencie. Slovensko je vzhľadom na nižšiu spotrebu potravín sebestačnejšie, bolo a ešte je silné vo výrobe obilovín na jedného obyvateľa.

V závere tejto kapitoly skúma autor výdaje obyvateľov na potraviny, stupeň sebestačnosti a kombinácie výrobných faktorov v poľnohospodárstve, ako aj otázky nasýtenosti trhu potravín.

Najväčšiu pozornosť venuje autor vo svojej práci tretej kapitole, kde sa zameriava na nahradzovanie živej práce pôdou v hospodársky vyspelých kapitalistických krajinách. Ide tu, podľa slov autora, „o koncentráciu pôdy v jednotlivých podnikoch, pretože v nej sa koncentruje najväčšia časť problematiky súvisiacej s poľnohospodárskou veľkovýrobou a jej adekvátnymi podnikovými formami“.

Štádium substitúcie živej práce pôdou, ktoré u nás a v celom rade ďalších ľudovodemokratických krajín riešila socialistická revolúcia kolektívizáciou poľnohospodárstva — koncentráciou pôdy na družstevných základoch — sa neodkladne hlási o slovo aj v hospodársky vyspelých kapitalistických krajinách.

V tejto časti práce zaujíma významné miesto rozbor otázok súčasných ciest vývoja sociálno-ekonomickej štruktúry súčasného poľnohospodárstva v dnešnom, politickými systémami rozdelenom svete. Autor ukazuje, že v poslednom období dochádza k intenzívnejšej konfrontácii oboch foriem sociálno-ekonomickej štruktúry poľnohospodárstva, t. j. výrobného poľnohospodárskeho družstva na jednej strane a roľníckeho rodinného podniku na druhej strane. Príčinu vidí v tom, že parametre súčasnej techniky a technológie, ako aj požiadavky na efektívnu výrobu stále viac pôsobia na koncentráciu pôdneho fondu v jednotlivých podnikoch. Na tomto základe vyrastá kríza veľkostnej štruktúry kapitalistického poľnohospodárstva a jeho sociálno-ekonomickej bunky — roľníckeho rodinného podniku. Tieto skutočnosti vedú západných teoretikov k úvahám nad východiskom zo situácie. Autor v práci ukazuje na myšlienkové prúdy riešenia tejto háklivej otázky a podrobuje kritickej

analýze mienky západných teoretikov. Prikláňa sa k názorom tej skupiny teoretikov, ktorá sa domnieva, že najprirodzenejšou cestou ďalšieho vývoja koncentrácie pôdy pre západoeurópskych roľníkov by mala byť kooperácia roľníkov.

Autor vo svojich záveroch potvrdzuje životnosť Marxovej teórie o nutnosti koncentrácie aj v poľnohospodárstve a poukazuje na triedny charakter konfliktov

sprevádzajúcich novodobé premeny agrárnej štruktúry v kapitalistickom svete.

Doktorská práca prof. Hutníka je závažným, vedecky originálnym dielom, dôležitým nielen pre rozvoj bádania v oblasti poľnohospodárskej ekonomiky a politickej ekonómie, ale prináša aj cenné poznatky použiteľné pri riešení hospodárskej politiky nášho štátu.

Anton Mališ

Статьи

- Виктор Павленда, Ленинские принципы системы управления социалистической экономикой 283
- Павол Рапош, Ленинская научная теория империализма и некоторые проблемы ее дальнейшего развития 296

Дискуссия

- Людovit Корчек, Теоретическое наследие классиков марксизма-ленинизма всегда актуально 310

Обзор

- Зденка Славикова, Территориальные проблемы в теоретическом мышлении советских экономистов 320

Консультации

- Микулаш Луптачик, Экономическое равновесие в условиях монополистической конкуренции 338

Наука за рубежом

- В. Богачев, Л. Канторович, Цена времени 358

Рецензии

- E. Pisani, G. Carli, R. Triffin, Lord Plowden, K. Winnacker, W. Hallstein, Problems of British Entry into the EEC — Д. Шибл 374
- Ю. Липтак, Международное разделение труда в сельском хозяйстве — Г. Сногова 378

Сообщения

- Сообщение о защите кандидатской диссертационной работы (А. Малиш) 382

CONTENTS

Articles

- Viktor Pavlenda, Lenins Principles of the Management System of the Socialist Economy 283
- Pavol Rapoš, Lenins Scientific Theory of the Imperialism and Some Problems of her Further Development 296

Discussion

- Ľudovít Korček, Theoretical Heritage of the Classics of the Marxism-Leninism is always Actual 310

Outlines

- Zdenka Sláviková, Spatial Problems in the Theoretical Thought of the Soviet Economists 320

Consultations

- Mikuláš Luptáček, Economic Equilibrium in the Conditions of the Monopolistic Competition 338

Science Abroad

- V. Bogačev, L. Kantorovič, The Price of the Time 358

Reviews

- E. Pisani, G. Carli, R. Triffin, Lord Plowden, K. Winnacker, W. Hallstein, Problems of British Entry into the EEC — D. Šibl 374
- J. Lipták, International Work Distribution in Agriculture — G. Snohová 378

Reports

- Dissertation Thesis towards a Candidate of Sciences Degree (A. Mališ) 382

Autori článkov: Viktor Pavlenda, prof., Ing., DrSc., Vysoká škola ekonomická v Bratislave – Pavol Rapoš, prof., Ing., CSc., Vysoká škola ekonomická v Bratislave – Ľudovít Korček, prof., Ing., CSc., Vysoká škola ekonomická v Bratislave – Zdenka Sláviková, Ing., CSc., Ekonomický ústav SAV v Bratislave – Mikuláš Luptáčik, Ing., Vysoká škola ekonomická v Bratislave – V. Bogačev, L. Kantorovič, AN ZSSR, Moskva.

Z OBSAHU čísla 5/XVIII/1970

Vladislav Bauch, Aplikácia niektorých Leninových myšlienok na proces združstevňovania u nás

Zdeno Jaura, K niektorým problémom finančného zabezpečovania spoločenskej spotreby a úlohy národných výborov v tomto procese

Pavol Ondrčka, Voľba techniky v teóriách hospodárskeho rozvoja

Marian Neamțu, Zdokonalenie sústavy riadenia v Rumunsku

Milan Márton, Medzinárodné stretnutie o ekonomických aspektoch rozvoja kultúry

EKONOMICKÝ ČASOPIS

Ekonomického ústavu Slovenskej akadémie vied, ročník XVIII, 1970, číslo 4. – Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. – Vedúci redaktor Ernest Freistadt, tajomníčka redakcie Hana Smilková. – Tlačia: Tlačiarenské závody Pravda, závod Bratislava. – Výmer PIO č. 9263/50-III/2. – Rozširuje poštová novinová služba. – Objednávky a predplatné prijíma PNS – ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. – Casopis možno objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. – Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – ústredná expedícia tlače Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. – Celoročné predplatné Kčs 80, –, jednotlivé čísla Kčs 8,–.
© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1970.

EKONOMICKÝ

ČASOPIS | 5

28. V

1970

XVIII

Z OBSAHU

Vlastislav B a u c h, Aplikácia niektorých Leninových myšlienok na proces združ-
stevňovania u nás – Zdeno J a u r a, K niektorým problémom finančného za-
bezpečovania spoločenskej spotreby a úlohy národných výborov v tomto pro-
cese – Pavol O n d r ě k a, Voľba techniky v teóriách hospodárskeho rozvoja – Marian N e a m ě t u,
Zdokonalenie sústavy riadenia v Rumunsku – Milan M á r t o n, Medzinárodné stretnutie o ekonomic-
kých aspektoch rozvoja kultúry – Recenzie – Správy

I-C

Cas-2112-1

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED